

JIRÍ VYKOUKAL, BOHUSLAV LITERA,
MIROSLAV TEJCHMAN

Východ.

Vznik, vývoj a rozpad
sovětského bloku
1944–1989

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2000

IV. ROZPAD

SOVĚTSKÝ SVAZ A REVOLUCE VE VÝCHODNÍ EVROPĚ

V letech 1988–1989 zachvátilo také země východní Evropy, které dosud tvořily sovětský blok, velké reformní či revoluční hnutí. Postoj Moskvy vůči jejímu vnějšímu impériu se za Gorbačova vyvíjel od odmítnutí reforem, přes váhání až po jejich podporu a postoj, který v konečném důsledku umožnil vítězství revoluce roku 1989. Během prvním asi dvou let v úřadě sledoval Gorbačov vůči zemím bloku politiku, která byla odrazem vývoje v Sovětském svazu samém. Dá se shrnout do konstatování, že prosazoval posílení spolupráce, modernizaci ekonomik, restrukturalizaci a rozvoj nových forem spolupráce. Zprvu se však postavil proti zavádění tržních prvků do ekonomik států bloku a činnosti RVHP. Zdůrazňoval nutnost zlepšení činnosti jak RVHP, tak Varšavské smlouvy. Postupně však byly režimy jednotlivých států bloku ponechávány stále ve větší míře svému osudu. Moskva začala oslabovat své dřívější všestranné sevržení bloku, stále více zdůrazňovala odpovědnost komunistických strana vlád jednotlivých zemí za rozvoj a „osud socialismu“, i když v reformách a modernizaci komunistických režimů stále spatřovala konečný cíl přestavby.

Gorbačovova kritika nedostatků a strnulosti sovětského systému na 27. sjezdu KSSS v únoru 1986 se týkala také systémů východoevropských režimů. Sovětský vůdce se na sjezdu o státech bloku zmínil jen letmo a zcela vynechal i dřívější klíčovou formuli o „socialistickém internacionálním“. Ta ovšem předtím tvořila rozhodující základ a východiště Brežněvovy doktriny ve vztazích k sovětským klientům. Evoluce sovětských názorů na vztahy se zeměmi bloku skončila v roce 1989 tím, že Moskva přiznala jejich národním právo si zvolit cestu svého dalšího vývoje. Zrušení oddělení ÚV KSSS pro vztahy s komunistickými a dělnickými stranami států východní Evropy v dubnu 1988 bylo jedním z kroků tímto směrem a naznačovalo, že země bloku se již netěší zvláštní pozornosti Moskvy. Sovětský postoj vůči nim byl od této doby plně formulován v rámci nové sovětské zahraniční a bezpečnostní politiky, podle jiných priorit a nikoliv dřívějších ideologických hledisek. Moskva právě nyní zdůrazňovala oprávněnost a nutnost tzv. různých cest k socialismu, samostatnost každé komunistické strany a jejich

ROZPAD
Tab. 81 – HDP Sovětského svazu, Ruska, Běloruska, Ukrajiny a zemí bývalého sovětského bloku v letech 1986–1995

země	1986	1995
SSSR	2 387	–
Rusko	–	627
Ukrajina	–	140
Bělorusko	–	30
Československo	134	–
Česko	–	84
Polsko	195	216
Slovensko	–	39
Slovinsko	40	42
Maďarsko	75	67
Estonsko	–	12
Litva	–	13
Lotyšsko	–	13
Bulharsko	39	32
Rumunsko	90	72

Zdroj: Roszkowski W. Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku, Warszawa 1997, s. 526 (zpracováno podle The World Atlas 1995, Washington, D.C. 1994, s. 18–19, World Economic Outlook, October 1995, Washington, D.C. 1995, s. 92, 99, 100, Central European Economic Review 1985–1986)

odpovědnost vůči lidem své země a svrchované právo řešit problémy svých zemí. Ve vztazích mezi jednotlivými státy bloku Gorbačov a ostatní reformátoři zdůrazňovali nutnost větší demokratizace. Moskva tak iniciovala proces větší a posléze úplné národní autonomie jednotlivých zemí bloku.

Posledním krokem, který otevřel cestu k revolucím, byl Gorbačovův projev v Radě Evropy ve Štrasburku 6. července 1989. Zde došel k závěrečné formulaci podstaty postoje Moskvy vůči státům bloku, když zdůraznil, že „sociální a politický řád v té či oné zemi se mění v minulosti a může se měnit i napříště. Je to však výsadní záležitost národů samých a jejich volby. Jakékoliv zasahování do vnitřních záležitostí, jakékoliv pokusy omezit svrchovanost států, jak přátel a spojenců, tak kohokoli, jsou nepřijatelné.“

Vůdčí myšlenkou, která stála za Gorbačovovou politikou vůči východní Evropě a základní ideou celé jeho politiky vůbec, bylo přesvědčení, že socialismus je reformovatelný. Zdá se, že v jeho představách měly nové zreformované země východní Evropy po racionálním zvažení svých zájmů zůstat ekonomicky a politicky svázány, byť podstatně volněji, se stejně zreformovaným Sovětským svazem, s nímž by navázaly rovnoprávné vztahy. V poslední fázi si však evidentně on i jeho kolegové uvědomovali nereformovatelnost sovětského systému a nemožnost dále „držet“ vy-

chodní Evropy. Naznačuje to jak zmíněný Gorbačovův projev, tak především otevřené konstatování Ševardnadzeho na 28. sjezdu KSSS v červenci 1990. Na otázku, zda není rozpad socialismu ve východní Evropě těžkou porážkou sovětské diplomacie, odpověděl: „Bylo by tomu tak, kdyby se naše diplomacie snažila změny v sousedních státech nepřipustit. Sovětská diplomacie si nekladla a nemohla kladit za cíl stavět se v jiných zemích likvidaci jim vnucených a jim cizích administrativně nařizovacích systémů a totalitních režimů.“

Revoluce ve východoevropských zemích vedly k téměř okamžitému zastavení činnosti a likvidaci multilaterálních organizací sovětského bloku, tj. RVHP a Varšavské smlouvy. RVHP byla fakticky umrtvena na zasedání v Sofii již v lednu 1990. Totéž se týkalo Varšavské smlouvy, i když ta formálně existovala až do 1. června 1991. Nové východoevropské režimy, které se orientovaly na Západ, si současně vynutily urychlené stažení sovětských vojsk ze svého území. Týkalo se to Polska, Československa, Maďarska a zvláště téměř 400 tisícového seskupení sovětských vojsk na území NDR, resp. od října 1990 již na území sjednoceného Německa.

Právě otázka postavení Německa v Evropě byla po celé poválečné období pro Moskvu mimořádně důležitým problémem. Na počátku roku 1990 se sovětská diplomacie ještě držela starších představ, totiž názoru, který byl sdělen kancléři SRN Helmutu Kohlovi za jeho návštěvy SSSR v únoru 1990, že sjednocené Německo by mělo být neutrálním a demilitarizovaným státem. Později Moskva pod nejrůznějšími tlaky svoje postoje modifikovala, i když nebyla jednotná a jednotlivé politické a mocenské kruhy vyslovovaly různé názory. Dobře informovaný novinář Viktor Dašičev, považovaný za neoficiálního mluvčího Kremle, např. již v březnu vyhlásil, že Sovětský svaz akceptuje účast sjednoceného Německa v Severoatlantické alianci, zatímco ministr obrany Dmitrij Jazov se v květnu vyslovoval ještě ostře proti. 18. května 1990 však oba německé státy uzavřely Státní smlouvu, která stanovila základní parametry jejich ekonomické a měnové unie.

Souběžně s procesem sjednocování Německa nabízel Bonn Moskvě velké ekonomické výhody, kterými chtěl oslabit její odpor vůči sjednocení. K definitivní dohodě došlo v červenci 1990 za Kohlovy návštěvy Stavropolu. Gorbačov vyslovil souhlas s tím, že sjednocené Německo zůstane v NATO a že Sovětský svaz do roku 1994 stáhne svá vojska z východního Německa. SRN se naproti tomu zavázala, že sníží početní stavy své armády na nejvýše 370 tisíc mužů a že poskytne Moskvě ekonomické vyrovnání a pomoc a bude financovat repatriaci sovětských vojsk stahovaných z německého území. Jednalo se o téměř 400 tisíc vojáků a obrovská kvanta techniky. Celkové náklady SRN dosáhly výše 60,1 miliard marek.

Zdá, že nejdůležitější lekcí revolucí roku 1989 byl nejen neúspěch experimentu se socialismem a komunismem, vznik nové politické situace ve

střední a jihovýchodní Evropě, ale také opětovné potvrzení faktu, že nezbytným předpokladem jakýchkoliv změn ve střední a východní Evropě byla změna politiky Moskvy. Gorbačovovo rozhodnutí „vzdát“ se východní Evropě bylo nečekané a „originální“, i když sovětskou vnitropolitickou scénou silně traumatizovalo. Zde však probíhaly události, které „ztrátu“ sovětského bloku rychle zastiňují. Gorbačovova sláva a autorita v zahraničí dosáhly vrcholu a Západ prožíval vlny gorbymánie. Jeho postavení uvnitř Sovětského svazu se však valem hroutilo.

Gorbačovova éra (1985–1991)

Cesta k revoluci

Celkem oprávněně se říká, že pokud byl Lenin otcem a tvůrcem sovětského státu, pak Gorbačov se stal jeho hrobníkem, i když ironicky hledal zprvu cestu k nápravě v návratu k tzv. leninským principům. Jeho zvolení do čela komunistické strany znamenalo dramatický mocenský posun od staré k mladší generaci. V době, kdy se stal generálním tajemníkem, bylo Michailu Sergejevičovi Gorbačovovi 54 roků. Narodil se v roce 1931 ve Stavropolu v podúňí Kavkazu, kde také zažil válku. V Moskvě vystudoval práva a poté, opět ve svém rodném městě, rychle postupoval po žebříčku stranických funkcí. V roce 1966 se stal předsedou stavropolské městské organizace komunistické strany a o čtyři roky později celé oblasti. Jeho aktivita zanechala Andropovova, který ho v roce 1978 „povolal“ do Moskvy, kde se již o dva roky později stal členem politbyra.

Gorbačov byl umírněný reformátor, snažící se napravit, oživit a poněkud liberalizovat stnulé sovětský systém, aniž by ho však zásadnějším způsobem změnil. Neměl však jasné představy o reformách, jejich posloupnosti a hloubce, takže jeho zásady do systému přerostly v revoluci a uvolnily síly, které ho nakonec zničily. V první fázi reforem, od nástupu k moci v březnu 1985 zhruba do poloviny roku 1986, prosazoval Gorbačov relativně opatrná opatření. Důraz kladl především na ekonomiku a již v dubnu 1985 volal po „urychlení“ ekonomického vývoje. Současně zahájil i nepopulární tažení proti alkoholu. Důraz byl v duchu Andropovových pokusů kladen na disciplínu a efektivitu.

Začaly se však přisvědčovat, že zkorumpovanému stranickému i státnímu aparátu jsou hroznější problémy, že systém je příliš centralizovaný, informace a údaje jsou systematicky falšovány a byrokracie naprosto ignoruje hluboké ekonomické potíže. Proto se pokusil prosadit větší otevřenost, hovořil již o systémové povaze problémů a nutnosti prohloubit tzv. socialistic-

Tab. 82 – Životní úroveň v Sovětském svazu před zahájením přestavby (údaje k roku 1986)

republika	produkce spotřebního zboží na hlavu v rublech	dětská úmrtnost (na 1 000 porodů do 1. roku života)	obytá plocha na hlavu (v m ²)
RSFSR	1 052	19,3	15,2
Ukrajina	1 133	14,8	16,8
Bělorusko	1 550	13,4	16,3
Moldávie	1 264	26,4	16,8
Litva	1 993	11,6	17,8
Lotyšsko	2 371	13,0	18,9
Estonsko	2 312	16,0	20,3
Gruzie	1 056	25,5	17,6
Ázerbájdžán	635	30,5	10,5
Arménie	1 190	23,6	13,7
Uzbekistán	462	46,2	11,0
Kazachistán	561	29,0	13,0
Kyrgyzstán	607	38,2	11,3
Tádžikistán	489	46,7	8,7
Turkmenistán	312	58,2	10,2

Zdroj: Rywkin M., Moscow's Lost Empire, Armonk, London 1994, s. 151

kou demokracii. Byl přesvědčen, že urychlení ekonomického rozvoje vyžaduje informovanější a svobodnější obyvatelstvo, a proto začal odhalovat paletu základních problémů systému. Větší otevřenost, *glasnost* (rusky zveřejnění, veřejné projednávání), mu současně sloužila jako jeden z hlavních nástrojů, jichž používal, ovšem nepříliš úspěšně, k oslabení odporu byrokracie. Prosažením glasnosti však otevřel pověstnou Pandořinu skříňku.

Pro své reformní úsilí potřeboval jednak spolupracovníky, jednak získat větší podporu uvnitř KSSS. Měsíc po převzetí funkce jmenoval tři nové členy politbyra: Jegora Ligáčova, Nikolaje Ryzškova a Viktora M. Čebrikova (šéfa KGB). Krátce na to jmenoval ministrem zahraničních věcí prvního tajemníka KS Gruzie Eduarda Ševardnadzeho, zatímco dosud živý Andrej Gromyko byl odsunut do prestižní funkce hlavy státu, předsedy Nejvyššího sovětu SSSR, avšak již bez faktického vlivu. Předsedou vlády se stal N. Ryzškov a koncem roku 1985 Gorbačov povolal z uralského Sverdlovska (dnes opět Jekatěrburg) Borise Jelcina, který se v prosinci téhož roku stal předsedou mimořádně důležitě moskevské stranické organizace. Zbytek stranické pyramidy na nižších úrovních a masa 19 miliónů členů strany se postupně rozdělila na stoupence a odpůrce reformu.

Základní problém však spočíval v tom, že Gorbačov potřeboval vyvést

z letargie obrovské masy byrokracie a přimět ji, aby prováděla politiku zaměřenou v konečných důsledcích proti jejím vlastním zájmům. Sovětský svaz se od přelomu 70. a 80. let nacházel ve stadiu systémové krize. Ekonomicky stagnoval a rychle zaostával za vyspělými zeměmi. Ignorování ekologie vedlo ve velkých městech a zvláště průmyslových oblastech k devastaci přírody a zhoršení životního prostředí. Nízké výkony ekonomiky pak nejenže nekryly požadavky obyvatelstva, ale již neposkytovaly stabilnější základnu pro financování sociální sféry, zdravotnictví, školství apod. To se projevovalo v poklesu životní úrovně, zhoršování zdravotního stavu lidí a ve zkracující se délce života.

V politickém ohledu byla země ovládána formálně systémem jedné politické strany, který represivními nástroji potlačoval stoupence jiných názorů i nacionalismus národů tvořících Sovětský svaz. Moc však byla reálně v rukách byrokratických aparátů, rozdělených na všech úrovních na soupeřící kluky. Rychle se šířila korupce, nepotismus, ale také alkoholismus, drogy a další sociopatologické jevy. Celá země byla ve stavu stagnace, strnulosti a apatie.

Na 27. sjezdu KSSS v únoru 1986 začal Gorbačov již hovořit o potřebě hlubokých reformů (*perestrojka*) a nutnosti posílit „socialistickou demokracii“. Útočil na brežněvismus, netečnost byrokratických aparátů, volal po inovaci řízení ekonomiky, aniž by však specifikoval podrobnosti. Omezenou povahu jeho tehdejších představ naznačuje, že se vyhnul zmínkám o radikálnějších maďarských a čínských ekonomických reformách. Několik měsíců před tím ostatně výslovně odmítl jak jugoslávský model socialismu, tak čínské ekonomické reformy. Východiško hledal v návratu k tzv. leninským principům, očistění ideologie i praxe od nánosu a deformaci stalinismu a brežněvismu. Nejprve byl tedy identifikován viník v podobě stalinistického systému a Brežněvovy „éry stagnace“, za nichž došlo k deformacím socialismu. Řešením měl být proto v této fázi návrat k „čistým“ leninským hodnotám. Pod tlakem reality byl však nucen rychle přehodnotovat svoje postoje. Sjezd přijal také nový program KSSS, který jen opatrně hovořil o systematickém a komplexním zlepšování socialismu.

V době sjezdu se již začalo rýsovat rozdělení KSSS na reformní a konzervativní křídlo, avšak Gorbačovův styl vládnutí nebyl konfrontační. V cizině budily pozornost jeho zřejmá inteligence a šarm, ale posléze hlavně nová zahraniční politika. Ve vnitřní politice se snažil cestou kompromisů udržet formálně jednotnou komunistickou stranu jako politickou koalici, zahrnující reformní a konzervativce. To vedlo ovšem k lavírování mezi jednotlivými proudy, k zastávání nejednoznačných postojů, což mu odcizovalo jak reformátory, tak veřejnost, která změny vítala. Hledání kompromisů však často znamenalo odklady nutných rozhodnutí a podřizování se tlaku aktuálních problémů.

Nejprve však přišla krize. 26. dubna 1986 došlo v důsledku naprostého dilematismu k explozi reaktoru jaderné elektrárny v ukrajinském Černobylu. Do ovzduší se dostaly radioaktivní látky, které zamořily široké okolí elektrárny, pronikly nad Bělorusko a zasáhly velkou část Evropy. Bezprostředně zahynulo asi 30 lidí, několik stovek muselo být hospitalizováno a více než 40 000 obyvatel evakuováno ze zamořených oblastí. Náklady na záchraně akce a zajištění zničeného bloku byly obrovské a těžce dopadly na stagnující ekonomiku. Závažnější však bylo to, že katastrofa narušila důvěryhodnost Gorbačovova režimu. Sovětské úřady se nejprve podle starého zvyku pokoušely katastrofu zamlčet, a přiznaly ji až po několika dnech, plných divokých pověstí. Pak ale nastal opačný extrém a Černobyl naprosto „okupoval“ pozornost sovětských i zahraničních sdělovacích prostředků. Důsledky Černobylu po necelých třech letech, 8. prosince 1988, ještě znásobilo ničivé zemětřesení v Arménii, které zahubilo více než 25 000 lidí.

Z dlouhodobějšího hlediska byl důležitý pokles cen ropy a zemního plynu na světových trzích, který měl pro sovětskou ekonomiku velmi negativní důsledky. Sovětský svaz dosud těžil z vysokých cen, které mu dovolovaly financovat dovozy velkého množství obilí. Po poklesu cen si však musel na tyto a další importy půjčovat, takže prudce rostlo zahraniční zadlužení země a současně sovětská klienti ve Třetím světě (Libye, Sýrie, africké země, aj.) přestávali splácet dřívější půjčky. Ekonomika SSSR stagnovala a nic na tom nezměnila skutečnost, že v první polovině 1986 vzrostla průmyslová výroba o 5,6 %, produktivita práce o 5,2 % a že dokonce i zemědělství vykazovalo jisté známky zlepšení. To však byly jen krátkodobé trendy.

O radikální reformy se Gorbačov znovu pokusil po 25. sjezdu KSSS v únoru 1986. Na zasedání ústředního výboru v červnu 1986 kritizoval konzervativní síly za blokování reformem a v září téhož roku v průběhu návštěvy v Krasnojarsku zdůraznil, že jeho hlavní prioritou je demokratizace sovětské společnosti. Tlak konzervativního křídla a byrokracie byl však tak silný, že Gorbačov ještě v únoru 1987 přiznával obavy, zda zcela nezastaví reformy. Gorbačovův větší příklon k demokratizaci a „glasnosti“ byl logickou a účelovou reakcí na pasivní i aktivní odpor konzervativců. Proto vyměňoval tisíce stranických i státních funkcionářů. V květnu 1986 proběhla reorganizace ministerstva zahraničních věcí, v létě 1986 byli do čela několika hlavních celosvazových novin jmenováni liberální šéfredaktoři. Do samotného ústředního výboru přicházeli stále rychlejším tempem reformátoři, např. Vadim A. Medveděv, který dostal pod kontrolu důležitou oblast vztahů s východoevropskými zeměmi. Bez ohledu na čistky a výměny si však konzervativci, seskupení nyní kolem J. Ligačova, uchovávali velmi významné pozice. Ligačov sám byl stoupencem velmi omezených změn, které by plně zachovaly monopol KSSS. Jeho postoje tak zůstaly na úrovni předstev z prvních měsíců Gorbačovovy éry.

Současně se Gorbačov pokoušel získat podporu inteligence a veřejnosti zdůrazňováním rozdílů mezi vedením strany a lidmi, kteří si přejí změny, a byrokracií ministerstev i komunistické strany, která odmítá transformaci a ztrátu svých privilegií. Podtrhoval, že byrokracie se nevzdá bez odporu a pokusí se „obklopit“ perestrojku krutým starým dogmat a stereotypy a zničit její „novátorství a revoluční obsah“. Na plénu ÚV KSSS v lednu 1987 Gorbačov zdůrazňoval: „Někteří soudruzi si nedovedou představit, že demokratizace není jen heslem, nýbrž že tvoří samotnou podstatu přestavby... Nesmíme ustupovat a ani nemáme kam ustoupit“.

Vzhledem k tomu, že podstatná reforem mířila proti stranickému aparátu, pokoušel se nomenklaturu přesvědčit o nutnosti zavést tajné volby do stranických výborů s větším počtem kandidátů na jedno místo – samozřejmě marně. Jelikož Gorbačov neměl v ústředním výboru jasnou většinu, pokoušel se problémy stále častěji „obcházet“ tím, že se obracel bezprostředně na veřejnost a chtěl ji využít jako prostředku nátlaku na konzervativce. Z tohoto důvodu byl například jeho závěrečný projev na plénu ÚV KSSS přenášen televizí, což na sovětské poměry představovalo zcela nezvyklý krok. V tomto projevu Gorbačov mj. sdělil, že se ústřední výbor rozhodl pro svolání stranické konference, která by projednala „další demokratizaci strany a celé společnosti“.

Oficiální Gorbačovovou politikou byl tehdy stále ještě návrat k čistým leninským ideálům a potřeba obnovit ekonomickou dynamiku, takže se rozvířila možnost návratu k jakési modernizované formě NEP-u z 20. let. Gorbačov sám navrhl zavedení samofinancování každého podniku, kdy namísto striktního ústředního plánování měly mít podniky volnost při uzavírání kontraktů se státem i mezi sebou navzájem. Podle těchto předpokladů měly být posléze nastoleny reálné ceny a zaveden nový finanční systém. V souvislosti s ekonomickými diskusemi se intenzivně studoval nejen NEP, ale také jeho konec a nástup Stalinovy diktatury.

Komunistická strana se již v této době definitivně rozdělila. Na jednom krajním křídle stáli radikální reformátoři, kteří otevřeně kritizovali privilegia stranického aparátu a požadovali rychlejší a hlubší demokratizaci. V druhé společnosti získával na popularitě právě Jelcin, ať již svými osobními vlastnostmi či tím, že do úřadu jezdil městskou dopravou, čímž se radikálně odlišoval od svých „luniznových“ kolegů. Rychle vstoupil do povědomí jako upřímný a přímý politik, který hovoří s lidem a poslouchá jeho názory. Na druhé straně stál Ligačov, který se snažil reformy brzdit a omezit je na opatření Andropovova typu. Z pohledu stranického byrokrata se celkem oprávněně obával důsledků, plynoucích z aktivizace společnosti a oslabení stranické kontroly nad ní. Ligačova znepokojovala exploze kritiky a prvku „maloburžoazní a buržoazní kultury“ v sovětské společnosti. On a jeho stoupenci se stavěli proti nesystematickým a improvizovaným reforemám i větší

demokratizaci. V srpnu 1987, když byl Gorbačov na dovolené na Krymu, on a šéf KGB V. Čebrikov, odsoudili požadavky na zavedení tzv. socialistického pluralismu a obhajovali Stalinovu kolektivizaci zemědělství. Zdá se, že jejich cílem bylo vytvářet hranice, které Gorbačov neměl ve významném projevu k 70. výročí bolševické revoluce v listopadu 1987 překročit.

Napětí ve straně poprvé eskalovalo na podzim 1987. Jelcin se jako před-
seda moskevské stranické organizace dostal do velmi ostřejšího konfliktu s Li-
gačovem, který odmítal jeho útoky na privilegia stranických funkcionářů
a vůbec celou Jelcinovu populistickou politiku. Úspěšně také odrazil jeho
pokusy odstranit některé úředníky. Jelcin se proto poněkud sebevražedně
obrátil na ústřední výbor a varoval Gorbačova, že boj o uchování politické
stability povede ke stagnaci, tedy ke stavu, jehož bylo dosaženo za Brežně-
vovy éry, ostatně označované za „období stagnace“ (*zastoj*). Gorbačov žádal
Jelcina, aby na plénu ÚV neútočil na Ligačova, ale impulzivní Jelcin podrobil
kritice celé nejvyšší stranické vedení za jeho neschopnost dokončit pere-
strojku i za přetrvávající praxi „pochlebovat generálnímu tajemníkovi“. Vy-
slovení si proto kritiku nejen Gorbačova samého, ale také dalších reformáto-
rů, Alexandra Jakovleva či E. Ševvardnadzeho. Ztratili jejich podporu a byl
odvolán jak z politbyra, tak z vedení moskevské stranické organizace. Dostal
však funkci na ministerstvu výstavby a mohl zůstat i nadále v Moskvě. Jel-
cinův odchod sice dočasně oslabil radikální proud stoupenců perestrojky, ale
současně posílil sesazenému moskevskému tajemníkovi charisma mučed-
níka a stoupence radikálních změn a posílil jeho politický vliv.

Situace se zdánlivě posunula ve prospěch konzervativního křídla, k ně-
muž se na plénu přiklonili i Gorbačov. Ligačov krátce na to za návštěvy v Pa-
říži ostatně dával najevo, že je to on, a nikoliv Gorbačov, kdo řídí sekretariát
ÚV KSSS a že Sovětský svaz fakticky ovládá duumvirát. Konzervativci vyu-
žívali k tlaku na Gorbačova také šířící se etnické nepokoje, které zachvaco-
valy neruské oblasti Sovětského svazu.

Uvolnění kontroly za perestrojky se projevilo rychlým růstem nacionalis-
mu a etnických nepokojů. Jedny z prvních vypukly v Alma Atě a dalších ka-
zašských městech poté, co byl v prosinci 1986 sesazen první tajemník KS
Kazachstánu Dimmuchammad Kunajev, následně obviněný z korupce a na-
hrazený novým tajemníkem ruského původu. Daleko závažnější byl však kr-
vářský konflikt v Náhorním Karabachu, který vypukl počátkem roku 1988
a zkrátka se změnil v téměř regulérní válku mezi Arménií a Ázerbájdžá-
nem. Konzervativci využívali etnických konfliktů ke kritice Gorbačovovy
politiky a k požadavkům na zastavení demokratizace a glasnosti, které ve-
dou k oslabení kontroly nad zemí.

Gorbačovova politika byla plná rozporů. Již samotná nutnost použití demo-
kratizace a glasnosti jako nástroje k prosazení reformu byla vysoce riskant-
ní. Uvolnění kontroly nad společností umožnilo stále otevřenější vystupova-

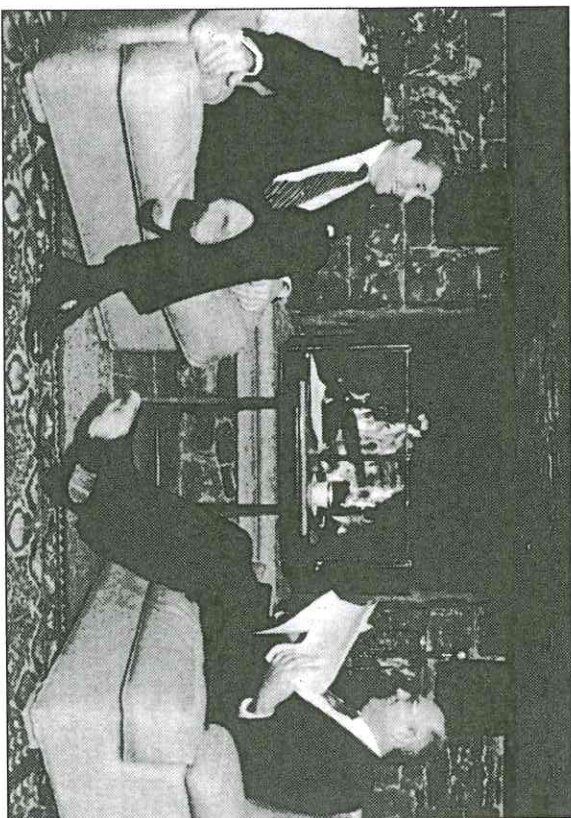
ní a střetávání nejrůznějších skupin, od levicáků až po vysloveně fašizující
síly. Jak se Gorbačov pokoušel změnit zemi reformami „shora“ a jak přitom
slábla ústřední moc státu a strany, uvolňoval se prostor pro hnutí a elity na
úrovni republik a regionů, kde posilovaly svůj vliv. Reformátoři současně
vzbudili velké politické a sociálně ekonomické naděje, které však nemohli
splnit. Chtěli zreformovat byrokracii, ale současně na ni záviseli. Vzhledem
k množství nejrůznějších tlaků se tak Gorbačovova politika vyvíjela jako při-
ležitostná reakce na tyto tlaky. Pod jejich vlivem měnil sovětský vůdce prio-
rity a důraz, kolísal. Klasický byl v tomto ohledu jeho již zmíněný projev
k 70. výročí Říjnové revoluce v listopadu 1987. Vyhnul se v něm ožehavé
otázce morální rehabilitace obětí protistalinské opozice z 20. let a ocenil Sta-
linovu „revoluci shora“, i když odsoudil zločiny stalinismu. Žonglování mu
odcizovalo radikálnější směry ve straně a inteligenci a vyvolalo pochybnosti
o jeho rozhodnutí dále pokračovat v reformě. Nicméně již dosažený stupeň
demokratizace a glasnosti vedl k tomu, že komunistická strana začala ztrá-
cet ideologické, sociální a politické odůvodnění své oprávněnosti vládnout.

Nové myšlení a konec studené války.

Jestliže Gorbačovova vnitřní politika nepřinášela předpokládané výsledky,
pak na zahraničné politické poli zaznamenal, alespoň z pohledu Západu,
vynikající úspěchy. Jeho tzv. nové myšlení bylo založeno na předpokladu, že
Sovětský svaz musí v řadě oblastí ustoupit, aby bylo možné provést vnitro-
politické a ekonomické reformy. Spolu s ministrem zahraničních věcí E. Še-
vardnadzem proto několikrát zdůrazňovali podřízenost zahraniční politiky
vnitropolitickým potřebám. Zahraniční politika měla pouze vytvořit příhod-
né vnější podmínky pro ekonomický rozvoj. Snížení mezinárodního napětí
by umožnilo omezit zbrojení, které znamenalo pro sovětské hospodářství
mimořádnou zátěž. Totéž se týkalo řady regionálních konfliktů ve Třetím
světě, ve kterých Sovětský svaz podporoval své klienty či přímo vedl válku.
Uvolnění by otevřelo cestu i pro zahraniční obchod, zpřístupnilo půjčky
a umožnilo případně investice na sovětském trhu.

Tradiční chápání národní bezpečnosti je založeno na předpokladu, že kaž-
dý národ a stát musí s využitím svých zdrojů a zdrojů svých spojenců dosáh-
nout takové vojenské, ekonomické a politické síly, která by byla dostatečná
k odražení současných i potenciálních hrozeb jeho bezpečnosti. Klíčovým
problémem této koncepce je otázka „kolik zdrojů a jaká síla je dostatečná“. Hledání této dostatečné úrovně pak tradičně vedlo ke zbrojním závodům,
neboť na opatření jedné strany reagovala strana druhá více či méně ade-
kvátním způsobem, aniž by se zásadním způsobem změnil poměr sil. Pouze
se posunul na kvantitativně i kvalitativně vyšší úroveň.

Při hledání alternativních koncepcí bezpečnosti se Gorbačov a reformátoři nechali inspirovat závěry Palmeho komise (nezávislá, tzv. Palmeho komise, vznikla koncem 70. let z iniciativy švédského politika Olofa Palmeho k výzkumu otázek posílení bezpečnosti světa a problematiky odzbrojení). Gorbačov proto zdůraznil nutnost „vzájemné bezpečnosti“ jako protikladu bezpečnosti jediného státu. Koncepce vycházela z předpokladu, že stabilní a účinné bezpečnosti nemůže být v jaderném věku dosaženo jednostranným odzbrojením. Jedinou cestou, jak se dostat ze „zajetí“ zbrojních závodů, je změna ve vztazích mezi mocnostmi a jejich co nejširší spolupráce. Od prvních dnů ve svém úřadě se proto Gorbačov, později i Ševardnadze a další vy-

M. Gorbačov a americký prezident R. Reagan na setkání v Ženěvě v roce 1985

slovovali pro zastavení závodu ve zbrojení, omezení vývoje nových jaderných zbraní, a zákazu jejich rozmístování v kosmickém prostoru. Jejich názory však nesdílela celá sovětská elita, a zvláště citlivé na ně byly armádní kruhy. Již v listopadu 1985 se Gorbačov překvapivě setkal v Ženěvě s konzervativním, antikomunistickým americkým prezidentem Reaganem, pro něhož byl Sovětský svaz až dosud jen „říší zla“. Oba předáci vydali prohlášení, v němž potvrdili názor, že jadernou válku není možné vyhrát. Vztahy obou zemí však zůstávaly ještě chladné. Ukazovalo se však, že další kolo ve zbrojení, Reaganův ambiciózní program Strategické obranné iniciativy (SDI, tzv. Hvězdné války), bude mít jednak značné zpoždění a vyžádá si mimořádné

náklady, pokud jeho zavedení bylo vůbec tehdy reálné. Americká politika proto stále více hodnotila SDI i ve světle možné kontroly zbrojení, nemluvě o kontroverzi, kterou projekt SDI vyvolal mezi západními spojenci (SDI měla poskytnout ochranu proti sovětským jaderným raketám Spojeným státům, nikoli však Západní Evropě, a tak fakticky otázkou společné obrany Západu rozdělit). Spojené státy navíc předpokládaly, že samotná existence programu bude nutit Sovětský svaz k přijetí nákladných protipatření. Stoupenci SDI později tvrdili, že program přispěl také k dalšímu ekonomickému oslabení Sovětského svazu. Dnes se spíše ukazuje, že jeho dopady a vlastní výsledky byly silně nadsazené. Americký zbrojní nátlak i konkrétní programy mohly s tak výraznou razancí působit proto, že v předešlém období *dětenie* se Sovětský svaz stával ekonomicky, finančně a technologicky závislým na Západu. Závislost znamenala svého druhu otevření se vůči vnějšímu světu a na to sovětský systém, který svou sílu čerpal především z vlastní uzavřenosti a vlastních rozvojových zdrojů, doplňl. Když se tyto zdroje zhroutily a údržba byla možná jen prostřednictvím zmíněné závislosti, technologicky náročné zbrojní programy typu SDI rozpad sovětského systému urychlily.

Tab. 83 – *Vojenenské výdaje USA, NATO, SSSR, Varšavské smlouvy a Číny v letech 1980–1985 (miliardy dolarů v cenách roku 1980)*

země/blok	1980	1981	1982	1983	1984	1985
USA	144,0	153,9	167,7	179,7	188,0	204,9
NATO	256,3	267,0	283,8	298,8	308,1	327,7
SSSR	131,8	133,8	135,8	137,9	142,0	146,2
Varšavská smlouva	144,3	146,5	149,0	151,0	155,3	160,1
Čína	42,7	34,9	36,4	34,5	33,9	30,0

Zdroj: Bulletin of Peace Proposals, vol. 7, 1986, s. 230. Cit. podle Wojciech Roszkowski, Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku, Warszawa 1997, s. 313

Gorbačov sám na SDI vojensky nijak výrazně nereagoval, i když ho tato americká iniciativa nepochybně nutila k hledání cest k politické dohodě. Americký program se pokoušel podkopat levnějšími politickými kroky, mj. stálým prosazováním snížení počtů jaderných zbraní. Sovětská strana také velmi dlouho trvala na tom, že zastavení SDI je předpokladem k uzavření dohod o omezení strategických jaderných zbraní. Častý argument, že Reaganova politika vedla k ukončení studené války a způsobila zhroucení Sovětského svazu je tedy přinejmenším silně diskutabilní. Sovětský svaz se zhroutil pod tíhou působení komplexu vlastních problémů a rozporů, v nichž ovšem dlouhodobé intenzivní zbrojení, zcela nepřiměřené vnitřním problémům, hrálo svoji významnou roli.

Oba politici, kteří se osobně velmi sblížili, se opět setkali v říjnu 1986 v islandském Reykjavíku. Gorbačov zde předložil překvapenému Reaganovi ambiciózní návrh plánu na 50 % snížení stavů jaderných zbraní v průběhu příštích 5 roků. Dalším návrhem bylo zavedení desetiletého moratoria na rozmisťování zbraní v kosmickém prostoru, které mířilo proti SdL. Reagan sice své poraďce a spojence šokoval tím, že návrhy akceptoval, rozhovory však vzápětí selhaly opět kvůli SdL, kterou Sověti chtěli za každou cenu zablokovat.

Gorbačov a Ševardnadze nyní stáli před dvěma úkoly. Na jedné straně museli přimět Reaganovu administrativu, aby pokračovala v procesu kontroly zbrojení. Toho dosáhli tím, že v dalších rozhovorech přestali spojovat kontrolu zbrojení, resp. otázku snížení počtů jaderných zbraní, s omezením či zastavením SdL. Na straně druhé byly v Sovětském svazu silné kruhy, pro které byl Západ, a Reaganovy Spojené státy zvláště „válkychtivými imperialistickými silami“ a které proto hleděly na Gorbačovovy zahraničně politické aktivity jen se špatně skrývanou nevolí. Východiskem z této situace se kromě personálních přesunů stalo postupné formulování nové zahraničně politické koncepce Sovětského svazu obsažené v tzv. novém myšlení. Místo tradičního třídňho pohledu na svět, rozdělený na dva nepřátelské tábory (socialistický a kapitalistický), zdůrazňovalo nové myšlení naopak všelidské zájmy. Mírové soužití přestalo být považováno za pouhou specifickou formu třídňho boje a nastoupilo zdůrazňování globálních zájmů, včetně společných globálních problémů lidstva.

Odůvodnění nové politiky hledal Gorbačov logicky opět u Lenina, jehož spisy byly v nové, „kritické“ edici opět vydávány. Šlo však o zjevnou ideologickou revizi podstaty leninismu. Kapitalismus již nebyl hodnocen jako „zahnuvající a rozkládající se“, ale jako životaschopný systém s dostatečnými vnitřními vývojovými rezervami a zdroji. Mírové soužití a spolupráce obou systémů se měla rozšířit, na rozdíl od dřívějších představ, i na oblast ideologie. Gorbačov přitom věřil, že zreformovaný sovětský systém prokáže svoji životaschopnost a přitažlivost.

V bezpečnostní oblasti nové myšlení zdůrazňovalo, že všechny státy sice mají své specifické zájmy, avšak rozdíly mezi socialismem a kapitalismem nevylučují jejich vzájemnou spolupráci. Neměly by se proto uchylovat k použití síly ani k hrozbám použití síly, nýbrž naopak respektovat suverenitu a nezávislost všech ostatních, což bylo v konečné instanci vztaženo dokonce i na země sovětského bloku. Ve vojenské sféře se „nové myšlení“ projevilo přijetím doktríny tzv. rozumné dostatečnosti, na jejímž základě Gorbačov v prosinci 1988 oznámil snížení sovětských ozbrojených sil o půl milionů vojáků s tím, že charakter divizí v evropské části SSSR bude změněn z útočných na obranné.

Hlavní principy Gorbačovova nového myšlení by se daly shrnout do několika bodů:

1. Použití síly a geopolitické expanze, tj. získávání dalších a dalších klientů ve snaze prosadit sovětský vliv v celosvětovém měřítku, jsou zastaralými metodami mezinárodních vztahů. Jsou současně velmi nekladné a mají velký retardující vliv na sociálně ekonomický stav Sovětského svazu.
2. Mezinárodní postavení a síla států jsou dány kvalitativními, nikoliv kvantitativními faktory, např. efektivitou politického systému, výkonností ekonomiky, schopností adaptace na prudký rozmach vědecko technického vývoje.
3. Důležitými faktory mezinárodního vlivu států jsou vnitřní kvalita a „zdroje“ národa, včetně jeho vysoké vzdělanosti, technických dovedností, ale také např. životní úroveň a styl.
4. Zájmy SSSR by měly být realizovány multilaterálním přístupem a účastí v mezinárodních organizacích. Bezpečnost státu nemůže být zajištěna výhradně vojensko technickými prostředky, nýbrž také prostředky politickými a mezinárodní spoluprací.
5. Nedělitelnějšími aktéry a stabilizačními faktory mezinárodního systému jsou průmyslově vyspělé země, sdílející společný systém hodnot a norm.
6. Hlavní zdroji nestability a hrozbami světového míru jsou nacionalismus, etnické konflikty, náboženský fundamentalismus, politický extremismus, terorismus, migrace, nebezpečí agrese z Jihu, obchod se zbraněmi.

Stoupenci nové politiky došli k závěru, že efektivní vzájemnou bezpečnost musí podpořit další opatření a kroky a že k vytvoření vzájemné důvěry je tudíž nutné vyřešit také regionální konflikty. Ostatně i zde působila snaha snížit ekonomickou zátěž, kterou znamenalo pro SSSR jeho vojenské „angažmá“ v Afghánistánu, Angole, Namibii, Nikaragui, nebo také Kambodži. Vyřešení lokálních konfliktů se pak kladně projevilo i ve vztazích Sovětského svazu vůči Západu. Zvláštním problémem, který se vyvíjel poněkud mimo přímý vliv Sovětského svazu, byla situace na Středním východě. V Moskvě se stále více prosazoval názor, že sovětské angažování se v těchto konfliktech, motivované mocenskými, prestižními a ideologickými důvody, vede naopak k oslabování mezinárodního vlivu SSSR a ničí ho i ekonomicky. Sovětská podpora mírových řešení sice znamenala faktické opuštění dosavadních klientů, ale slibovala zlepšení vztahů se Západem a posilovala důvěryhodnost Moskvy. Klíčovou roli sehrála dohoda o stažení sovětských vojsk z Afghánistánu ze 14. dubna 1988, která stanovovala, že poslední sovětský voják opustí zemi do 15. února 1989, což se také stalo. Gorbačov tak vyprostil Sovětský svaz z jeho vlastní, velmi kruté války, v níž padlo přes 14 700 sovětských vojáků a téměř půl milionů mužů utrpělo zranění či onemocnělo a která podle oficiálních údajů přišla na 80 miliard rublů. Nové přístupy se projevíly také ve vztahu k Číně, s níž Gorbačov postupně stabi-

lizoval vztahy. Obnovení oboustranně normálních vztahů bylo formálně ohlášeno za jeho návštěvy v Pekingu v polovině května 1989.

Historickým přílohem ve velmocenských vztazích byl však summit ve Washingtonu, kde byla 17. prosince 1987 podepsána dohoda o stažení a likvidaci všech sovětských a amerických raket středního dosahu (od 500 do 5500 km) z Evropy. Dohodou tak byla zlikvidována celá jedna kategorie jaderných zbraní a jejich nosičů, rozmístěná na Starém kontinentě v posledním desetiletí. Z americké strany se jednalo mj. o rakety typu Pershing II, ze sovětské pak o známé rakety SS-20. Byla to první dohoda, která vedla ke skutečnému snížení počtu jaderných zbraní, i když bylo v jejím rámci zlikvidováno jen asi 3–5 % tehdejšího jaderného potenciálu. Dohoda byla považována za začátek konce studené války. Gorbačovova cesta do Spojených států se pro něj osobně stala velkým triumfem a na Západě se začal šířit malý „kult osobnosti“ v podobě tzv. gorbymánie.

Reformátoři v Moskvě chápali smlouvu z prosince 1987 jako první velký krok k úplnému jadernému odzbrojení. Veliká pružnost a aktivita sovětské zahraniční politiky v oblasti kontroly zbrojení byla do značné míry důsledkem změn subjektů formulujících zahraniční a bezpečnostní politiku. Iniciativa přecházela z ÚV KSSS a politbyra na státní orgány, zvláště na úřad samotného Gorbačova, který se 1. října 1988 stal formální hlavou státu. Výraznou roli v tomto procesu hrálo sovětské ministerstvo zahraničních věcí a osobnost samotného Ševardnadze, který stále zdírazňoval nutnost demokratizace zahraniční politiky.

Poslední dva summity Gorbačova s Reaganem v Moskvě v květnu 1988 a prosinci téhož roku ve Washingtonu, kde se setkal s nově zvoleným prezidentem G. Bushem, zatím nepřinesly nové konkrétní dohody, prohloubily však osobní vztahy a vzájemnou důvěru. Když Reagan v lednu 1989 opouštěl Bílý dům, sovětský tisk oceňoval jeho schopnost opustit předchozí koncepci a vyjít vstříc nové sovětské politice. Neformální summit Gorbačova s Bushem na Maltě v prosinci 1989 pak již zúročil velkou proměnu ve vztazích mezi oběma státy a dosavadní výsledky jejich spolupráce. Konal se v době, kdy celý sovětský blok procházel bouřlivými proměnami. Americká strana zde plně podpořila perestrojku i glasnost v Sovětském svazu, neboť oceňovala jejich pozitivní vliv na průběh odzbrojovacích jednání, na vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě a konec konců i na samotný Sovětský svaz. Novou kvalitou sovětsko-amerických vztahů a postoje obou protagonistů prověřila irácká invaze do Kuvajtu 2. srpna 1990, kterou Sovětský svaz odsoudil. Moskva se pokusila o diplomatické zprostředkování, které by odvrátilo spojenecký zásah proti jejímu iráckému spojenci. Po jeho neúspěchu však podpořila protiútok koalicioních vojsk, vedených Spojenými státy, který počátkem roku 1991 vyústil v opětovném osvobození Kuvajtu.

Nové vztahy se odrazily také v uzavření dvou důležitých smluv: smlouvy

o omezení konvenčních ozbrojených sil v Evropě (*Conventional Forces in Europe* – CFE), a zvláště dohody o omezení strategických jaderných sil (START I). První z obou dohod korunovala dlouholeté rozhovory, které probíhaly ve Vídni. Byla uzavřena mezi Varšavskou smlouvou a Severoatlantickou aliancí II. listopadu 1990 v Paříži. Stanovovala limity na početní stavy jednotlivých druhů konvenčních ozbrojených sil paktů, členských států a jejich výzbroje v jednotlivých regionech Evropy. Dohoda START I zavazovala složité jednání o omezení strategických jaderných zbraní mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, která začala již v červnu 1982 v Ženevě. Podepsána byla za návštěvy prezidenta Bushe v Moskvě 31. července 1991. Její ustanovení, omezující počty jednotlivých druhů jaderných zbraní SSSR (resp. vzápětí již nástupnických států, Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Kazachstánu) a Spojených států, vedla ke snížení jejich jaderných potenciálů asi o 30 %.

Ještě v době před převzetím funkce generálního tajemníka si Gorbačov uvědomoval význam západoevropské integrace a její úspěchy. Zprvu ji sice odmítl jako vzor pro uspořádání sovětského bloku, později však musel akceptovat inspirativní význam Evropských společenství (ES) pro ekonomický vývoj východní Evropy. V prvních letech prováděl vůči západní Evropě aktivní politiku, jejímž cílem bylo urovnání problémů, které způsobilo intenzivní sovětské zbrojení a vojenská opatření z let 1976–1984. Jeho velkým úspěchem bylo podpis dohody mezi ES a RVHP v červnu 1989 a dohody mezi ES a Sovětským svazem z prosince téhož roku. Definitivně tím skončil negativní a odmítavý sovětský postoj vůči západoevropské integraci. Nyní se k ní, resp. spolupráci mezi západní a východní Evropou, Gorbačov plně přihlásil. Ostatně, termín „náš společný evropský dům“, používal již od své návštěvy Velké Británie v prosinci 1984.

Radikální reformy

Počátkem roku 1988 nebyla sovětská politika již zdaleka vytvářena a určována výlučně komunistickou stranou. Stále výraznější vliv na ni vyvíjely sdělovací prostředky, kultura a inteligence, a to jak v centru, tak i v jednotlivých republikách. Vzhledem k tomu, že Gorbačov zaujímal centristické pozice, přeneslo se téžistě konfliktů v nejvyšších stranických orgánech na A. Jakovleva, který se počítal mezi radikální reformátory, a J. Ligáčova. Mafiístem konzervativců se stal dopis leningradské učitelky Niny Andrejevové otištěný 13. března 1988 v novinách *Sovetskaja Rossija*. Andrejevová v něm podala tak dogmatické hodnocení sovětské minulosti a stalinismu zvláště, že její vystoupení vyvolalo mezi inteligencí obavy, aby zveřejnění dopisu neznamenal signál k zastavení glasnosti a perestrojky. Typické bylo,

že k otištění dopisu došlo, se zřejmou Ligačovovou podporou, v době Gorbáčovy návštěvy v Jugoslávii. Oficiální reakce přišla proto až od Jakovleva, který 5. dubna 1988 dopis v *Pravdě* ostře odsoudil s tím, že se jedná o pokus postupně revidovat závěry stranických orgánů. V konečném výsledku aféra oslabila Ligačova, Jakovlev se naopak stal hlavním ideologem strany, Gorbáčov se odpoutal od konzervativců a přiklonil se k radikálnějším přeměnám.

Reformátoři se nicméně stále ještě pokoušeli dokázat, že stalinismus byl jen odchylkou od autentického socialismu V. I. Lenina. Kritika se však rychle vyvíjela a začala zpochybňovat i nejzákladnější principy a teze marxismu-leninismu včetně Leninovy role v ruských dějinách. Jedním ze záměrů Gorbáčova a reformátorů bylo zbavit komunistickou stranu přímého řízení všech běžných záležitostí a vymezit ji roli strategické instituce, která by určovala dlouhodobou orientaci země. Současně se měla vlastní strana demokratizovat zavedením tajných voleb s více kandidáty na jednu funkci, což by znamenalo konec nomenklaturního systému. Podle jejich představ přecházely pravomoci KSSS na státní administrativu, tj. na sověty, které přestávaly být jen pouhým vykonavatelem a přívěskem komunistické strany. „Převod pravomocí“ se však protahoval, což v důsledcích znamenalo oslabení řízení země. Strohé seřízení ústředním plánovacím systémem uvolnila také ekonomická reforma, zvláště zákon o státním podniku, který vstoupil v platnost v lednu 1988, a zákon o družstevnictví z května téhož roku. Tyto zákony dávaly jednotlivým výrobním subjektům podstatně větší volnost v cenové a mzdové politice, při navazování kooperace atd.

Silící glasnost současně uvolnila prostor a umožnila vznik velkého množství neoficiálních a neformálních hnutí, klubů a spolků všech zaměření a orientací, jejich existence a činnost dále prohlubovaly proces demokratizace a posouvaly jeho hranice. V únoru 1989 se jejich počet odhadoval na 350 a patřily k nim např. nacionalistická *Pamiť*, Politický klub N. Bucharina, Konfederace anarchosyndikalistů aj. Oficiální organizace nemohly jejich aktivitu konkurovat a se zrychlujícím se tempem začaly ztrácet své členy. Například Komsomol v prvních čtyřech letech Gorbáčovy vlády ztratil 4 milióny členů. Členská základna komunistické strany byla naproti tomu relativně velice stabilní. Větší odliv členů se začal projevovat až od roku 1989, pak však do roku 1991 ztratila téměř 3 milióny členů.

Faktické zrušení cenzury po zasedání ÚV KSSS v lednu 1987 uvolnilo prostor aktivitám liberálních novin a časopisů, k čemuž vytvořily předpoklady změny ve složení jejich redakcí a jmenování nových šéfredaktorů již v roce 1986. Časopis *Novyj mir*, který se stále těšil pověsti solidního a na sovětské poměry liberálního časopisu, převzal v říjnu spisovatel Sergej Zalygin, a již před tím nastoupil v létě 1986 do ilustrovaného týdeníku *Ogonok* Vitalij Korotič. Jegor Jakovlev převzal zase týdeník *Moskovskije novosti*.

Zásadní změny ve vydavatelské činnosti a v náplni novin a časopisů se promítly do radikálního zvýšení jejich nákladů. Náklad *Nového miru* stoupl v letech 1988–1989 až na 1,5 miliónů výtisků. Ogonok vycházel v 3 miliónovém nákladu. Investigativní týdeník *Argumenty i fakty* dosáhl na vrcholu své popularity nákladu až 33 miliónů výtisků. Naproti tomu na konzervativní platformě zůstával například časopis *Naš sovremennik*, sympatizující s ruským nacionalismem, a noviny *Molodaja gvardija*, které byly oficiálním orgánem Komsomolu. V sovětském tisku se tak poprvé po desetiletích odráželo rychle se rozvíjející široké názorové spektrum sovětské společnosti.

Bylo poněkud paradoxní, ale plně pochopitelné, že se sovětská společnost

M. Gorbáčov na 19. konferenci KSSS v roce 1988. Vpravo sedí A. Gromyko

a kultura této doby intenzivně obracely do minulosti, kterou nyní chtěly „objevit“, získat její pravdivý obraz a sdělit ho veřejnosti. Ve velkých nákladech se opět vydávala díla spisovatelů a filozofů ruského modernismu, jakými byl např. Vladimir Nabokov či Jevgenij Zamjatin. Konečně vyšel také v SSSR Pasternakov *Doktor Živago* a Requiem A. Achmatovové. Velký rozruch způsobil spisovatel Anatolij Rybakov vydáním románu *Děti Arbatu*, jež hož ústředním tématem bylo opět traumatizující stalinské období a události. Po poněkud nejistých závěrečných měsících roku 1987, kdy se zdálo, že sílí pozice konzervativců, obrátily noviny a časopisy pozornost také k zvěřejňování prací žijících emigrantů: Brodského, Sinjavského, Vladimíra Vojnoviče

a dalších. Tento proces dosáhl apogea v létě 1989, kdy začalo rozsáhlé vydávání prací A. Solženicyna.

Názorový kvas a obrovský příliv nových, dosud tajených informací a poznatků způsobil, že veškeré učebnice, příručky, slovníky a množství jiné literatury rázem zastaraly. Vzhledem k tomu, že se noviny a časopisy věnovaly, často ovšem konjunkturálně, historickým, politickým a filozofickým tématům, zaplňovaly do jisté míry uvolněný prostor a dočasně nahrazovaly encyklopedie.

V předvečer 19. konference KSSS, která začala 28. června 1988 (trvala do 1. července) a měla projednat otázku prohloubení perestrojky a změny v systému státních orgánů, byla nálada společnosti spíše pesimistická a rezignovaná. Konference situaci změnila. Gorbačov ji zahájil sebevědomě, i když jen asi polovina delegátů patřila ke stoupencům reformem. Při volbách delegátů se totiž ukázalo, že na lokálních a regionálních úrovních je ještě pevně zakořeněn starý zvyk posílat do Moskvy etablované stranické funkcionáře. Stranická byrokracie tedy bez ohledu na reformy svůj aparát kontrolovala.

Diskusi na konferenci však přenašela televize a ukázala jak hloubku sociálních a ekonomických problémů, tak faktické rozdělení KSSS. Gorbačov zde prosazoval striktní oddělení sovětu od komunistické strany a dále precizoval své názory. Navrhoval, aby ústřední výbor KSSS zrušil některá oddělení pro ekonomiku a její řízení plně předal státním orgánům. Současně počítal s posílením úlohy Nejvyššího sovětu, která byla dosud zcela formální. Vlastní parlament měl však být zvolen ze členů nově navrhovaného „superparlamentu“ Sjezdu lidových poslanců s 2250 poslanci. Ke Gorbačovovým nejradikálnějším krokům patřil návrh, aby první tajemníci stranických organizací byli voleni v tajných volbách s více kandidáty. Stejným způsobem měla probíhat volba předsedů sovětů. Nepochybně doufal, že voličstvo zlomí odpor místní byrokracie vůči reformám. Jeho návrhy na rozšíření pravomoci volených státních orgánů na úkor stranických znamenaly politickou revoluci v sovětském systému. Hovořil ovšem k těm, které chtěl moci zbavit.

Zvláště dramatické bylo Jelcinovo vystoupení, pro něhož se konference stala příležitostí k politické rehabilitaci. Podpořil všechny Gorbačovovy návrhy, žádal svoji politickou rehabilitaci a zařadil opět na privilegia stranické elity. Proti Jelcinovi vystoupil sarkastický Ligačov. Vzhledem k tomu, že jednání přenašela televize, jeho útoky na Jelcina mu v veřejnosti spíše ublížily, nicméně konference Jelcina odmítla formálně rehabilitovat. Jelcin však vyšel z klání politicky dále posílen.

Gorbačov se sice vzdal myšlenek na změnu složení ústředního výboru, na ostatních návrzích však trval. Chtěl, aby změny vstoupily v platnost již na podzim 1989 a aby se již na jaře příštího roku konaly příslušné volby. Vzhledem k odporu stranického aparátu využil momentu překvapení a svoji kon-

cepci ústavních změn, včetně vytvoření Sjezdu lidových poslanců, předložil konferenci až v samém závěru jednání. Delegátů ji schválili, aniž si plně uvědomili důsledky svého činu. A ty byly závažné: nová struktura státních orgánů znamenala, že komunistická strana přestávala být formálně a ve stupňující se míře i fakticky v čele změn, kde ji měl nahradit Sjezd lidových poslanců, i když ústava jí teoreticky stále zaručovala monopolní mocenské postavení v zemi. Koncem září 1988 došlo na plénu ÚV KSSS k množství personálních změn a reorganizaci sekretariátu. Stejně plénum pověřilo dohledem nad ideologií reformátora V. Medvěděva a Jakovlev převzal stranický dohled nad zahraniční politikou.

V říjnu 1988 převzal Gorbačov po odcházejícím Gromykovovi funkci hlavy státu, tj. úřad předsedy Nejvyššího sovětu SSSR. Byl tehdy patrně na vrcholu moci, popularity i vlivu. Sovětský svaz sice formálně zůstával státem jedné politické strany, KSSS však ztratila svoji absolutní moc. Ve stejné době však začaly stabilitou Sovětského svazu otřásat ekonomická krize a exploze nacionalismu.

Od reformem k rozkladu

Stagnace ekonomiky v posledních letech Brežněvovy éry byla důsledkem působení mnoha faktorů: od vyčerpání snadno dostupných zdrojů, které znemožňovalo další extenzivní růst ekonomiky, po narůstající disproporce, vyvolané direktivní ekonomikou politikou, která polačovala veškerou iniciativu. Oficiálně bylo základem sovětské ekonomiky plánované hospodářství, ale ve skutečnosti spočívala na „naturálním směněm hospodářství“, tj. na vzájemné výměně zásob, zboží, služeb i lidských zdrojů mezi podniky. Směna byla sice formálně krytá finančními platbami mezi podniky, ty však současně zaměštnávaly tzv. zásobovače, jejichž úkolem bylo shánět po celé zemi nedostatkové zboží či suroviny. Výměnou nabízeli zboží vlastní továrny, ať již šlo o zásoby či nové výrobky. Podobně fungovalo tzv. spojení města s vesnicí. Podniky navazovaly družbu s kolchozy. Dodávaly jim pracovní sílu, neboť jejich pracovníci jezdili do kolchozů na brigády, případně jim podle svých možností vycházely i jinak vsířic, a kolchozy je zásobovaly potravinami. Tím tedy v Sovětském svazu svým způsobem existoval. Byl avšak degenetovaný a degradoval na úroveň naturální směny, v níž měly peníze stále více spíše jen fiktivní funkci. Tento naturálně finanční paralelismus dodnes představuje jeden ze základních problémů a překážek převodu postsovětského hospodářského prostoru na standardní ekonomické parametry.

Již od 60., především pak od 70. let se velmi rapidně prohlubovala technologická propast mezi Sovětským svazem a Západem. Zhoršující se stav sovětské ekonomiky se projevil zvláště na komoditní skladbě exportu. V ro-

ce 1972 tvořil export ropy a zemního plynu 18 % hodnoty sovětského exportu. V roce 1984 jejich podíl vzrostl již na plyných 54 %. Sovětský svaz stále více připomínal nerozvinuté země třetího světa i tím, že 2/5 hodnoty jeho importu tvořily potraviny. Pokles cen ropy a zemního plynu na světových trzích vedl k rychlému zadlužování Sovětského svazu v zahraničí a propad příjmů z vývozu obou rozhodujících komodit znásobil i pokles jejich těžby, a tudíž také snížení jejich vývozu. Hlavně se jednalo o ropu, jejíž export jen v letech 1989–1991 klesl téměř o polovinu.

Právě stav ekonomiky byl hlavním podnětem k zahájení reformy. Zprvu se zdálo, že bude možné „oprášit“ Kosyginovy reformy z roku 1965, výsledky se ale nedostavovaly. Gorbačov musel v roce 1988 přiznat, že první dva roky reformem tím byly prakticky ztraceny, neboť on sám si neuvědomoval hloubku a rozsah krize. Situace došla totiž tak daleko, že dokonce ani samotný Gossplan již neměl představu, podle čeho ekonomika vlastně funguje. V zemi již nebyl patrně nikdo schopný pochopit a podat celkový přehled stavu hospodářství.

Ve státním rozpočtu se naopak negativně projevil důsledek boje proti alkoholismu propadem příjmů (podle umírněných odhadů 25 miliard rublů, podle jiných až asi 50 miliard), a to v době, kdy byla první fáze reformem orientována na rozšíření a modernizaci průmyslu, což vyžadovalo velké investice, a tudíž i rozpočtové výdaje. Příjmy z alkoholu totiž tvořily v roce 1986 takřka čtvrtinu všech příjmů rozpočtu SSSR (23 %). Důsledkem těchto a dalších zásahů byl růst deficitu státního rozpočtu. Ten se tradičně pohyboval mezi 10–15 miliardami rublů (asi 2–3 % HDP) a kryly jej půjčky od státní banky. Rozpočtový deficit však v roce 1986 vzrostl na 47,9 miliard rublů, v roce 1987 na 57,1 miliard a v roce 1988 činil již plyných 90,1 miliard rublů, což činilo asi 10 % HDP SSSR. V následujícím roce 1989 se pak přiblížil obrovské sumě 100 miliard rublů.

Velké rozpočtové deficity zaznamenaly přibližně ve stejné době také Spojené státy za Reaganovy a Bushovy administrativy. Dosahovaly však podstatně nižšího podílu na americkém HDP a mohly být financovány bez přílišného zvyšování inflace. Pro srovnání: podle oficiálních údajů dosahoval sovětský HDP v roce 1988 v přepočtu asi 64 % HDP Spojených států. V říjnu 1990 však Gorbačov přiznal, že skutečná hodnota činila jen asi 40 %.

Finanční krizi prohlubovaly i populistické kroky reformistů. Zákon o státním podniků totiž zavedl jednu poněkud kuriózní změnu, opravňující zaměstnance k volbě svého ředitele. Toto opatření okamžitě a logicky vedlo k růstu mezd a platů, který často mnohonásobně převyšoval klesající tempo růstu produktivity práce. Ředitelé podniků nechtěli přijít o vysezená místa a bez ohledu na ekonomické možnosti upláceli zaměstnance vysokými příjmy, aby byli do své funkce znovu zvoleni. Navíc nově zvolený Sjezd lidových poslanců znovu schválil v roce 1990 populistické 21 % zvýšení sociálních

dávек a důchodů, čímž dále prohloubil deficit státního rozpočtu a posílil růst inflace, která byla do té doby ještě relativně nízká. Ekonomickou krizi zvýrazňovaly i důsledky celkové „uvolněných“ poměrů. Moskva sice v roce 1989 zmrazila investice na stavbu 24 000 projektů, avšak bez ohledu na zoufalou snahu snížit výdaje bylo zahájeno plyných 146 000 staveb, což původní snahu zcela anulovalo. V roce 1990 již Státní banka ztratila kontrolu nad množstvím peněz v oběhu. Plán na rok 1990 sice předpokládal růst o 10 miliard, ve skutečnosti množství peněz v oběhu vzrostlo o 28 miliard rublů.

Jednou z příčin finanční krize byly chyby při definování ekonomické politiky, a to především zaměření celé 12. (a vůbec poslední) pětiletky na léta 1986–1990. Stagnace Brežněvova období měla být překonána razantním zrychlením ekonomického růstu. Východiskem se měla stát modernizace průmyslu, především strojírenství, a jeho vybavení novou technologickou základnou, která ovšem vyžadovala enormní investice. Pětiletka proto předpokládala růst investic o téměř 24 %, přičemž průmyslová výroba se měla zvýšit o 25 %, zemědělská pak o 14,4 % (bez ohledu na to, že v předchozích pěti letech vzrostla jen asi o 5,5 %). Podle oficiálních údajů dosáhla ekonomika relativně příznivých výsledků v letech 1986 a 1988. Průmyslová výroba však začala od roku 1988 klesat s výjimkou výroby spotřebního zboží, zvláště předmětů dlouhodobé spotřeby, kde růst vydržel až do roku 1990. Pak se ve všeobecném chaosu začala hroutit také. V roce 1990 byly již všechny ukazatele plánu v záporných číslech a propad se zrychloval.

Podle oficiálních údajů se národní důchod SSSR v roce 1990 snížil o 4 %, průmyslová výroba klesla o 1,2 % a zemědělská o 2,3 %. Všeobecně se však soudilo, že pokles byl ve skutečnosti větší. O rok později byl kolaps ještě výraznější. Průmyslová výroba se snížila o plyných 18 % a zemědělská o 17 %. K propadu výroby přispěl také zánik systému výkupu a distribuce v důsledku nacionalismu a regionalismu. Kóldchozy a ostatní zemědělské podniky nebyly ochotny prodávat své produkty státu a stejně tak se jednotlivé republiky a oblasti bránily odlivu potravin a zboží do centra.

Velmi pozdě a navíc ve velice nevhodné době, přistouplila ústřední vláda k reformě cen. K 1. lednu a 1. dubnu 1991 byly podstatně zvýšeny jak velkoobchodní, tak maloobchodní ceny, především u vysoce dotovaných komodit: potravin, oděvů, potřeb pro děti apod., u nichž ceny vzrostly několikanásobně. Reforma však nebyla důsledná a stát se pokoušel ještě udržet kontrolu nad cenovou hladinou. Nicméně v situaci, ve které se Sovětský svaz nacházel počátkem roku 1991, reforma posílila hlavně odstředivé tendence a přispěla k ekonomickému rozkladu Sovětského svazu.

Disproporce a „nedostatková ekonomika“ jsou „genetickou vadou“ centrálně plánovaných ekonomik. V Sovětském svazu se však tyto jevy staly velmi vážným problémem zvláště od konce 70. let, kdy se zcela vyčerpal možnosti extenzivního růstu. Vývoj za perestrojky situaci ještě vyostřil, tak-

že v roce 1990 se již více než 1 000 druhů spotřebního zboží stěží objevilo v obchodech. Totéž začínalo platit o potravinách a potravinářském zboží. Na každou zásilku zboží do prodejen stály obrovské fronty kupujících. Ty byly sice stálou součástí sovětského způsobu života, nyní však dosahovalo plynutí časem vrcholu. Odhadovale se, že v roce 1990 bylo tímto způsobem ztraceno řádově 30–40 miliard hodin. Úřady mimo Moskvu a velká města reagovaly na krizi v zásobování zaváděním přídelových systémů na základní zboží a mezi podniky se ještě více rozšířila primitivní naturní směna.

Občané však již nebyli ochotni úplně snášet tento osud. V roce 1989 zorganizovali velkou stávkou horníci v Kuzněcké pánvi a jejich příkladem následovali horníci v kazachstánské Karagandě, ale také v Doněcké pánvi. Další stávky se konaly v dolech u Norilsku na severu Sibíře v listopadu 1989 a v následujících letech. Všichni stávající požadovali zvýšení mezd a zlepšení životních podmínek a svých cílů dosáhli. V absolutním protikladu k české sovětské minulosti nebyly nyní proti nim, ani proti jejich vůdcům použity represálie. Sovětská vláda N. Ryzškova ostatně neměla jinou možnost, než se pokusit zklidnit a izolovat tuto bojovnou část dělnické třídy, a to dříve než sama otřese režimem. Zcela nepochybně měla před sebou příklad polské Solidarity. Nakonec to však byla jiná síla, která systémem nejen otřásla, ale nakonec ho úplně zničila. Tou byl nacionalismus.

„Probuzení národů“

Gorbačov zprvu přepokládal, že organizace komunistické strany si udělí vedoucí roli i na lokální úrovni a budou tu prosazovat politiku Moskvy v souladu s jejím pokyny. Hluboce se mýlil. Záhy se ukázalo, že bez ohledu na proklamovanou univerzální úlohu komunistické strany a probíhající reformy místní organizace podléhají lokální politice a prostředí. Komunistické strany v neruských republikách se již v minulosti změnil v lokální centra moci, která byla vůči Moskvě až překvapivě rezistentní. Gorbačov sice mohl vyjmenit nejvyšší vedení republikových komunistických stran, na nižších stupních však stále zůstávaly staré garnitury. Totéž se týkalo vzájemně formálně i neformálně propojených státních a ekonomických struktur. Varovat ho měla jedna již zmíněná událost. V červenci 1986 Gorbačov odstranil pro korupci a neschopnost dlouholetého prvního tajemníka ÚV KS Kazachstánu D. Kunajeva, který byl původem Kazach. Jeho nástupcem se stal však Rus. Na protest vyšli do ulic Alma Aty kazachští studenti, přičemž na potlačení jejich demonstrace musela být povolána armáda. Incident se sice zatím obešel bez obětí, ukázal však citlivost národnostní otázky, která byla dosud zatlačována do pozadí. Alma Ata byla jen prvním signálem nebezpečí, vyplývajícího z nahromaděných křivd, způsobených neruským národům. Současně nazna-

čovala sílu a možnosti lokálních elit a klanů. Ty hodlaly pozice, vydobyté díky komunistickému režimu, hájit prostřednictvím nacionalismu, xenofobie a separatismu, k nimž se od původní „marxisticko-leninské“ ideologie přechylovaly bez jakýchkoli problémů.

Obyvatelstvo Sovětského svazu se téměř rovným dílem dělilo na 145 milionů etnických Rusů a na 141,6 milionů neruského obyvatelstva. Celkové v něm žilo přes 100 národů a národností, které se lišily jazykem, kulturou, náboženstvím, historickými zkušenostmi a stály na různých stupních ekonomického a sociálního vývoje. Největšími neruskými národy byli slovanští

Tab. 84 – Vývoj národnostních skupin v SSSR, čítajících více než milion lidí, v letech 1959–1989

(oficiální sčítání probíhalo v letech 1959, 1970, 1979, 1989)					celkový př- růstek za léta růstu a léta 1959-1989		intenzita 1959-1989	
národnost	stav 1989 tisíce	průměrná roční míra růstu (%)			1970-1979	1979-1989	tisíce	%
		1959-1970	1970-1979	1979-1989				
SSSR celkem	285 669	1,3	0,9	0,9	78 862	1,37		
Rusové	145 072	1,1	0,7	0,5	30 958	1,27		
Ukrajinci	44 137	0,8	0,4	0,4	6 884	1,18		
Uzbekové	16 666	3,9	3,4	2,9	10 671	2,77		
Bělorusové	10 030	1,2	0,5	0,6	2 117	1,27		
Kazachové	8 138	3,5	2,4	2,2	4 516	2,25		
Tatari	6 915	2,0	0,7	0,9	2 150	1,45		
Ázerbajdžánci	6 791	3,6	2,5	2,2	3 851	2,31		
Arméni	4 627	2,2	1,7	1,1	1 840	1,66		
Tadžikové	4 217	4,0	3,5	3,5	2 820	3,02		
Gruzini	3 983	1,7	1,1	1,1	1 291	1,48		
Moldavané	3 355	1,8	1,1	1,2	1 141	1,52		
Litevci	3 068	1,2	0,7	0,7	742	1,32		
Turkmeni	2 718	3,8	3,2	2,9	1 716	2,71		
Kirgizové	2 531	3,7	3,0	2,8	1 562	2,61		
Němci	2 036	1,2	0,5	0,5	416	1,26		
Čuvašové	1 839	1,3	0,4	0,5	369	1,25		
Lotyšši	1 459	0,2	0,1	0,1	59	1,04		
Židé	1 441	-0,5	-1,9	-2,2	-816	0,64		
Baskrové	1 459	2,1	1,1	0,6	460	1,47		
Mortvini	1 154	-0,2	-0,6	-0,3	-131	0,90		
Poláci	1 126	-1,5	-0,2	-0,2	-254	0,82		
Estonci	1 027	0,2	0,1	0,1	38	1,04		

Zdvoj: Anderson Barbara, Silver B. D., Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union, *Population and Development Review*, 15, 1989, No. 4, s. 611-612

Ukrajinci (více než 44 miliónů) a Belorusové (10 miliónů) a dva muslimské národy Střední Asie, Uzbekové (17 miliónů) a Kazachové (8 miliónů). Slované národy tedy tvořily asi 70 % obyvatelstva SSSR, zatímco rychle rostoucí muslimské obyvatelstvo (celkem asi 55 miliónů) se podílelo na celkové populaci necelými 20 %. Národy pobaltských republik, Estonci, Lotyšové a Litvinci, stejně jako národy Zakavkazska, tj. Arméni, Gruzinci a Ázerbájdžanci, se podíleli celkem jen asi 6 % na celkovém počtu obyvatel. Těchto všech šest národů ale patřilo k „nejhlasitějším“ a nejdůrazněji prosazujícím své jazykové a kulturní zájmy. K nim po uvolnění poměrů přistoupily požadavky na ekonomickou a fiskální autonomii a posléze stupňující se požadavky v politické sféře.

Reformy „shora“, kterými chtěl Gorbačov oživit ekonomiku, demokrati-zovat Sovětský svaz a radikálně zlepšit mezinárodní postavení země, však odstranily politické sevření společnosti a uvolnily cestu potlačovanému nacionalismu. Sovětské vedení a Gorbačov zvláště si vůbec neuvědomovali, že reformní proces povede k oživení „národnostní otázky“, a když se tak stalo, podcenili její potenciální vybušnost a důsledky. Již v roce 1988 proběhly v Pobaltí a jinde velké, nacionalisticky zaměřené demonstrace, sílila hnutí, jejichž požadavky se radikalizovaly a na území SSSR explodovaly nové národnostní konflikty.

Sovětská národnostní politika byla plná protikladů. Na jedné straně oficiálně podporovala rozvoj všech národů a národnosti, jejich kulturu a tradice, ale na straně druhé kladla mimořádný důraz na výuku ruštiny a potlačovala vše, co bylo z ideologického a politického hlediska považováno za projev nacionalismu. Vytvářela nové národy a republiky (hlavně ve Střední Asii), které v minulosti fakticky neexistovaly (Kirgizistán, Turkmenistán), a na území republik vznikalo množství autonomních republik, oblasti okruhů atd. Naproti tomu jak přirozené, tak Moskvou podporované procesy (industrializace, rozorání celin, sociální mobilita, ale také deportace aj.) vedly k migraci Rusů a příslušníků jiných národů do méně rozvinutých oblastí, ale také například do Pobaltí.

Migrace a vytváření národnostně pestrých oblastí a současně potlačování nábožensví a národních zvyků a obyčejů způsobovaly z jedné strany rozklad národních tradic, z druhé strany stejné procesy současně vyburcovaly část příslušníků toho kterého národa k obraně a boji za zachránu vlastní národní identity před rozplynutím v amorfní sovětské společnosti a kultuře. Důležitým faktorem, zvláště u pobaltských národů, bylo vědomí vlastní národní identity a státnosti a v této souvislosti pamět také způsobu jejich začlenění do SSSR a brutální sovětizace. Jakmile Gorbačov zdůrazňoval gласnost a legalizoval demokratizaci, začal se proto stále více projevovat rozpor mezi snahami vyspělejších národů dosáhnout autonomního statutu či nezávislosti a omezením, která jim stavěl do cesty sovětský autoritářský systém. Na-

Tab. 85 – Migrace v Sovětském svazu v letech 1979–1991 (celková a ruská populace)*

republika	1979-1988		1988-1991		Rusové v %
	celkem	Rusové v %	celkem	Rusové v %	
Ruská federace	1 551 606	-69 916	-	299 000	126
Ukrajina	47 774	292 334	612	271 000	53
Belorusko	-28 231	143 904	-	-19 000	-
Moldávie	-63 917	27 765	-	-80 000	17
Uzbekistán	-600 332	-106 290	18	-374 000	27
Kazachstán	-858 353	-102 159	12	-273 000	32
Kyrgyzstán	-183 826	-46 656	25	-96 000	33
Tádžikistán	-125 482	-28 931	23	-108 000	53
Turkmenistán	-98 976	-35 006	35	-17 000	71
Gruzie	-79 363	-51 432	65	-209 000	19
Ázerbájdžán	-271 774	-109 803	40	-216 000	64
Arménie	-291 326	-22 755	8	-3 000	650
Litva	90 836	23 815	26	-12 690	98
Lotyšsko	97 172	37 638	39	-20 519	48
Estonsko	48 705	42 960	88	-8 601	66
severní pásma**	1 743 945	498 500	29	429 190	134
jižní pásma***	-2 509 432	-503 032	20	-1 296 000	37

* kladná čísla označují celkový příliv lidí (Rusů), záporná odliv lidí (Rusů) z příslušné republiky

** severní pásma zahrnuje Ruskou federaci, Ukrajinu, Belorusko, Moldávii, Litvu, Lotyšsko a Estonsko

*** jižní pásma zahrnuje Gruzii, Arménii, Ázerbájdžán, Kazachstán, Kyrgyzstán, Uzbekistán, Turkmenistán a Tádžikistán

Zdroj: Kaiser R. J., The Geography of Nationalism in Russia and the USSR, Princeton 1994, s. 167

pětí přerostlo v boj jednotlivých národů za sebeurčení a kontrolu své republiky proti centru. Fakticky se tedy jednalo o odpor neruských národů proti staré sovětské imperiální nadvládě, ale také proti ruskému nacionalismu, se kterým měly společný, nikoliv však společně sdílený odpor proti sovětské federální struktuře.

Další fází bylo zakládání nacionalisticky orientovaných Lidových front především v pobaltských republikách a v Zakavkazsku. Rozhodující krok učinili litvěští nacionalisté založením fronty *Sejūdis* v červnu 1988 a první příklad vlivu nacionalistů pak v listopadu 1988 poskytl Nejvyšší sovět Estonska, který vyhlásil suverenitu a prioritu estonských zákonů před zákony celosvazovými. V polovině ledna následujícího roku pak Estonsko přijalo nový jazykový zákon, jenž dával těm, kteří neuměli estonsky, čtyřletou lhůtu, aby jazyk zvládli. V průběhu roku 1989 následovala estonský příklad

již většina ostatních republik. V téže době již litevští nacionalisté protestovali proti přítomnosti sovětských vojenských základů na území své republiky a místní úřady se rozhodly, že již nebudou dále považovat ruštinu za úřední jazyk.

Podobně, avšak s fatálními a drastickými následky, probíhal vývoj v republikách kazachských republikách. V dubnu 1989 se v gruzinském hlavním městě Tbilisi konala mírová demonstrace na podporu požadavků dosažení národní nezávislosti. Rozehnala ji však armáda, která zabila 20 demonstrantů a stovky zranila. V sousední Arménii posílilo nacionalismus opětovné spojení s velkou arménskou diasporou v zahraničí a poněkud paradoxně také zemetřesení v prosinci 1988. V relativně nevelké vzdálenosti od epicentra zemetřesení totiž stojí jaderná elektrárna a obavy z jejího ohrožení a opakovaní černobylské katastrofy vyvolaly silné ekologické hnuty. Záhy v něm převládá národ nad ekologií a bylo tu další nacionalistické hnuty. Vzhledem k narůstajícímu napětí byla armáda a speciální policejní jednotky OMON vyslány do Uzbekistánu, Estonska a Lotyšska. V této době však byly nacionalistické zaměření i místní komunistické strany, na které Gorbačov tolik spoléhal. Nejdříve se to opět projevilo v Pobaltí, kde v prosinci 1989 vyhlásila místní Komunistická strana Litvy nezávislost na svazové KSSS.

Druhým typem etnických konfliktů byly spory mezi dominantním národem některých svazových republik a etnickými menšinami, které žily na jejich území. Typickým byl v tomto ohledu konflikt v Náhorním Karabachu, který plně propukl v únoru 1988. Většinové křesťanské arménské obyvatelstvo této autonomní oblasti, která byla součástí Azerbájdžánské SSR s převážně muslimským obyvatelstvem, začalo důrazně požadovat připojení k sousední Arménské SSR. Baku se odmítlo karabašského území vzdát a střety se přenesly i na území vlastního Azerbájdžánu, kde na místní Armény zaútočili Azerbájdžánci. V průmyslovém Sumgaitu zahynulo ve srážkách několik Arménů. V polovině června téhož roku se konflikt vyostřil ještě tím, že Nejvyšší sovět Arménské SSR odhlasoval připojení Náhorního Karabachu k Arménii, což o dva dny později Nejvyšší sovět Azerbájdžánu rozhodně odmítl. Obdobně se vyvíjeli v červenci Nejvyšší sovět SSSR. Moskva se sice pokusila zabránit eskalaci napětí tím, že téměř na celý rok 1989 převzala Náhorní Karabach do své přímé správy, avšak rozsáhlým bojům již nemohla zabránit. Mezi dvěma sovětskými republikami pak začal ozbrojený konflikt, v němž měla nakonec převahu Arménie, která Karabach ovládla. V září 1991 vyhlásil parlament Náhorního Karabachu vytvoření nezávislé republiky. Rozpad Sovětského svazu však přenesl konflikt z vnitrosovětského rámce na úroveň mezinárodních vztahů nyní již samostatných států Arménie – Azerbájdžán a možnosti jeho řešení přinesly až první měsíce roku 2000.

Konflikty podobného druhu, tj. mezi většinovým a menšinovým obyvatel-

Tab. 86 – Demografický rozvoj Ruska v letech 1987–1992 (v tisících)

ROZPAD

populace celkem	1987	1990	1991	1992
položka				
narození	2500,0	1988,9	1794,6	1587,6
úmrť	1531,6	1656,0	1690,7	1807,4
z toho novorozenci	48,5	35,1	32,5	29,2
přirozený přírůstek	968,4	332,9	103,9	-219,8
manželství	1442,6	1319,9	1277,2	1053,7
rozvody	580,1	559,9	579,9	639,2
městská populace				
narození	1769,0	1386,3	1230,5	1068,3
úmrť	1033,9	1140,6	1168,9	1254,8
z toho novorozenci	33,1	23,9	21,6	19,1
přirozený přírůstek	735,1	245,7	61,6	-186,5
manželství	1082,8	998,7	954,1	783,3
rozvody	488,1	478,9	509,2	543,5
venkovská populace				
narození	731,0	602,6	546,1	519,3
úmrť	497,7	515,4	521,8	552,6
z toho novorozenci	15,4	11,2	10,9	10,1
přirozený přírůstek	233,3	87,2	42,3	-33,3
manželství	359,8	321,2	323,1	270,4
rozvody	92,0	81,0	88,7	95,7

Zdroj: Maryański A., Grażyńska Mrocz, Zygmunt Szot, Marek Trzc, Geografia gospodarcza Rosji, Warszawa 1996, s. 49–50

stvem jednotlivých republik, vedly např. ke střetům mezi Gagauzy, turkickými obyvateli Moldávie, a Moldavany, ale také slovanským, resp. ruským obyvatelstvem, a Moldavany. Podobně se v Gruzii postavili Abcházci a Osetinci proti pokusům omezit jejich autonomii. Ve Střední Asii se zprvu očekával rychlý nástup islámského fundamentalismu, avšak ukázalo se, že tradiční struktury (náboženské, regionální či klanové) byly silnější, než se předpokládalo, a zatím brání jeho většímu šíření. Národnostní složení středoasijských republik však bylo a je značně komplikované. Nebezpečnou úlohou podobu nacionalistických konfliktů tu ukázaly střety mezi Uzbeky a Kirgizy ve městě Oš v roce 1990.

Patrně nejméně očekávaným aspektem národnostní problematiky bylo posilování ruského nacionalismu, související s krizí identity ruského národa. Rozvoj ruského nacionalismu přitom výrazně stimulovala a posilovala konfrontace s protiruskými výpady neruských nacionalistů. Ruské politické špičky pak vlny obrozujícího se ruského nacionalismu využily k tažení proti

Gorbačovovi. Ani ve staré ruské říši, ani v Sovětském svazu totiž Rusové nevytvořili svůj vlastní, čisté ruský národní stát, který by vyjadřoval a hájil jen jejich národní zájmy. V carském Rusku byla národní identita do značné míry substituována imperiální ideou a sdílením pravoslavného náboženství. Ruský nacionalismus se „vybil“ v imperiálních výbojích, v tzv. civilizační misi Ruska apod. Ruské obyvatelstvo pak ztotožňovalo impérium se svým vlastním státem. Obdobně tomu bylo v Sovětském svazu, kde byly projevy nacionalismu potlačovány, i když byl učiněn pokus využít jich k umělému vytvoření oficiálního sovětského národa.

Ruská sovětská federativní socialistická republika (RSFSR) byla za sovětské éry nehomogenním útvarem s množstvím menšin a autonomních republik, oblastí a okruhů. Na rozdíl od ostatních neměla ani své výlučné hlavní město, které by nespíjvalo s hlavním městem celého Svazu. Její instituce byly společné s celosvazovými a měly minimální pravomoci. Koncem 80. let však největší Gorbačovův rival B. Jelcin začal prosazovat koncepci suverénního ruského státu. Jeho formování bylo však na rozdíl od situace v Pobaltí a Zakavkazsku především záležitostí politických elit a intelektuálů, které ho využívali ke svým cílům, nikoliv širokých mas ruského obyvatelstva. Zatímco ruští nacionalisté obvykle ztotožňovali ruský stát s impériem, Jelcin a další demokraté však Rusko považovali za svoji mocenskou základnu v boji proti konzervativcům, ale i Gorbačovovi. Proto také Jelcin podporoval

Tab. 87 – Procentuální podíl Rusů a hlavních národností v neruských republikách v letech 1979–1989

republika	Rusové		hlavní národnost	
	1979	1989	1979	1989
Ukrajinská	21,1	22,0	73,6	72,6
Běloruská	11,9	13,2	79,4	77,8
Moldavská	12,8	12,9	63,9	64,4
Litevská	8,9	9,4	80,0	79,6
Lotyšská	32,8	34,0	53,7	52,0
Estonská	27,9	30,3	64,7	61,5
Gruzinská	7,4	6,3	68,8	70,2
Arménská	2,3	1,6	89,7	93,3
Ázerbájdžánská	7,9	5,6	78,1	82,6
Kazašská	40,8	37,8	36,0	39,7
Turkmenská	12,6	9,5	68,4	71,9
Tadžická	10,8	8,3	68,7	71,3
Uzbecká	10,4	7,6	58,8	62,2
Kirgizská	25,9	21,5	47,9	52,3

Zdroj: Andrzej Maryjański, Struktura narodowościowa w ZSRR w świetle spisu z 1989 roku, in: Bałtowie. Przeszłość i teraźniejszość, Kraków 1993, s. 261

a povzbuzoval nacionalistická hnutí v jiných republikách a jejich snahu vymanit se z rámce SSSR. Jelcin současně využil některých přijatelných forem a směrů ruského nacionalismu k podpoře demokracií a rozšíření jejich sociální základny. Vytváření ruské státnosti bylo založeno na koncepci mnohonárodnostního státu, nikoliv unitárního ruského státu, i když nový stát přijal za své staré ruské státní symboly a vlajku.

Velké problémy vytvářela rozsáhlá skupina vzniklá „promícháním“ obyvatelstva v rámci celého Sovětského svazu. Jednalo se o lidi, kteří žili mimo území svých vlastních národních republik. V roce 1989 jich bylo na 60 milionů a téměř polovina z nich tvořili Rusové, ale také Ukrajinci, Arméni či Židé, Tataři aj. V souvislosti s narůstáním nacionalismu a jeho některými vyhrančenými projevy, silil jejich strach a obavy z toho, že budou muset pod tlakem nesnášenlivého nacionalismu opustit svá dosavadní bydliště. Drtivá většina z nich se však neměla kam vrátit, a proto se nad nimi se vznášelo nebezpečí, že se z nich stanou běženci. Tito lidé proto tvořili největší část těch voličů, kteří se v březnu 1991 vyslovili pro zachování Sovětského svazu.

Oslabování moci centra a jeho schopnosti kontrolovat okrajová území vy-

Tab. 88 – Bilance migrace mezi Ruskem a svazovými republikami/nástupnickými státy SSSR za léta 1987–1992*

ruská bilance	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Arménie	8 217	10 915	8 603	1 371	4 064	11 994
Ázerbájdžánu	18 713	24 666	37 693	52 026	20 736	50 769
Běloruska	7 771	-6 128	-4 565	23 320	-4 654	-21 308
Estonska	-1 541	-800	582	3 261	4 164	21 839
Gruzie	10 871	8 710	10 802	14 503	28 748	46 226
Kazachstánu	43 036	39 970	43 930	54 568	29 526	96 619
Kyrgyzstánu	5 478	3 237	4 958	21 212	17 745	49 773
Litvy	-2 289	-1 538	1 136	5 008	4 379	11 686
Lotyšska	-4 073	-3 524	2 546	3 902	5 838	23 176
Moldávie	3 400	3 580	1 951	920	2 502	9 921
Tádžikistánu	5 370	3 788	6 698	40 284	17 559	66 670
Turkmenistánu	4 380	5 634	4 631	5 130	4 501	11 966
Ukrajiny	16 810	2 011	2 056	-4 124	-66 075	-109 981
Uzbekistánu	13 391	12 256	41 602	65 862	35 873	86 357
celkem	129 534	102 777	162 623	287 243	104 906	355 707

* Bilance představuje výsledky pohybu Rusů oběma směry, kladná čísla označují, že více lidí přišlo do Ruska z příslušné republiky, záporná pak odliv lidí z Ruska do jiné republiky.

Zdroj: Maryjański A., Grażyna Mróz, Zygmunt Szot, Marek Troc, Geografia gospodarcza Rosji, Warszawa 1996, s. 73

užili nacionalisté, místní politikové a intelektuálové k získání stále většího vlivu a moci. Silný nacionalismus se rozvinul také v Moldávii, Gruzii a Arménii a do jisté míry také na Ukrajině. Zde však především v západní části země, kde žije ukrajinské obyvatelstvo, na rozdíl od východní části s převahou ruského. Se slábnoucím vlivem Moskvy a hlasností původně pouze jazykové a kulturní požadavky rychle vystřídalá volání po autonomii a posléze požadování nezávislosti. Požadavky na získání nezávislosti posiloval krizový a stále se horšící stav ekonomiky Sovětského svazu. Nacionalisté, ale také řada komunistů v jednotlivých republikách věřili, že by se s ekonomickými problémy vyrovnali lépe než centrum. Zastávali názor, že cestu k ekonomické obnově a rozvoji jim uvolní pouze nezávislost. Rozpad Sovětského svazu tak svým způsobem začal v Moskvě.

Od Sjezdu lidových poslanců k poslednímu sjezdu KSSS

V roce 1989 proběhlý revoluce nejen v zemích střední a východní Evropy, kde vedly k rozpadu sovětského bloku, ale zesílil také proces radikální politické demokratizace v samotném Sovětském svazu. Novou politickou éru zde zahájily volby do Sjezdu lidových poslanců z 26. března 1989. Nebyly sice ještě úplně demokratické, neboť pouze KSSS jako jediná legální politická strana rozhodovala o volebním klíči. Kandidáty ale nominovaly také společenenské organizace, od odborů a Konsomolu, přes Akademii věd, po svaz filatelistů, což řadě osobností umožnilo, aby se jejich prostřednictvím dostaly na kandidátku. Výsledky voleb pak způsobily převrat. Voliči měli totiž na výběr z více kandidátů, a proto v nich například propadlo 38 provincních tajemníků KSSS. Zvolena byla naopak řada radikálních reformátorů a bývalých disidentů, včetně Jelcina, Jurije Afanasjeva, Gavriila Popova, Anatolije Sobčaka a Andreje Sacharova. Zvolení Jelcina a Sacharova, přes odpor komunistické strany a vedení Akademie věd, jasně ukázalo prohlubující se propast mezi vládnoucímu vrstevní a proreformními silami. Jelcin byl totiž zvolen jako jeden z kandidátů Moskvy, nikoliv však KSSS, nad jejímž oficiálním kandidátem zvítězil dritvou převahou. Členové komunistické strany propadli ve volbách také v pobaltských republikách. *Sajudis* získal v Litvě 31 ze 41 míst, Lidová fronta v Lotyšsku pak 25 z 29 křesel a estonská Lidová fronta 15 z 21. Vzhledem k tomu, že třetina míst z 2 250 křesel Sjezdu byla obsazena jmenováním (zbýlé dvě třetiny kandidátů nominovaly regiony a organizace a poslanci byli voleni tajným hlasováním), však členové KSSS tvořili 88 % všech poslanců, i když se zdálo, že nejednálo o ortodoxní komunisty.

Výsledky voleb i bouřlivá, na sovětské poměry naprosto neobvyklá

a otevřená předvolební kampaň, výrazně přispěly k mobilizaci veřejného mínění, zvláště ve velkých městech, a otevřely tak novou éru sovětské historie, předznamenaávající její konec. Do čela země se dostal relativně reprezentativní orgán, který mohl projednávat a řešit tíživé sociálně ekonomické a politické problémy. Podstatné bylo také to, že se fakticky zhroutila vymanená autorita komunistické strany. Mocenský monopol KSSS nyní spočíval jen v kontrole státního aparátu a slivových složek. Nemohla se již opírat o ideologický mýtus, že jen ona je povolána vést a řídit stát a společnost.

První zasedání Sjezdu lidových poslanců se konalo od 25. května do 9. června 1989. Bylo poprvé přenášeno přímými televizními přenosy, které měly elektrizující vliv na veřejnost. Když se projednávaly důležité otázky, celé továrny a úřady zastavovaly práci a sledovaly přenosy. Dosud v podstatě „odpolitizované“ obyvatelstvo prodělávalo další z úvodních lekcí nové politické výchovy.

Většina poslanců nepatřila ani k radikálním reformátorům, ani konzervativcům sovětského typu. Jednalo se většinou o různé funkcionáře ze středních vrstev stranického aparátu, úředníky, inteligenci, ředitelé podniků. Celkově podporovali Gorbačova, ale jejich podpora nebyla automatická. Dřívejší stranická disciplína byla již záležitostí minulosti a Gorbačov musel často vyvíjet značné úsilí, aby si udržel jejich podporu. Opět se ukázalo, že je obratným politikem. V průběhu jednání, kterým většinou předsedal, se mu podařilo zabránit rozkołu a udržet jednotu politického středu, který ho podporoval. Jeho vliv se projevil při volbách do nového Nejvyššího sovětu SSSR (542 poslanců), který měl mít zákonodárnou moc v období mezi zasedáním Sjezdu Jelcin, který nedávno brilantně zvítězil, nyní ve volbách do Nejvyš-

Tab. 89 – Politická orientace poslanců Sjezdu lidových poslanců za Ruskou federací dle velikosti populace města, za které byli zvoleni (přezen 1990)

velikost populace největšího města ve volebním obvodu	radikálové	umírnění	konzervativní	celkem
méně než 25 000	17	29	90	136
25 000 – 49 999	40	36	91	167
50 000 – 99 999	51	42	60	153
100 000 – 199 999	24	19	24	67
200 000 – 499 999	50	30	34	114
500 000 – 999 999	52	23	17	92
nad 1 000 000	35	22	13	70
Pěťburg	27	1	2	30
Moskva	52	5	0	57

Zdroj: Hough J. F., Davidheiser Evelyn, Lehmann Susan Goodrich, The 1996 Russian Presidential Election. Washington 1996, s. 3

šlo sovětu zcela propadl. Jeho členem se stal pouze díky tomu, že se jeden z poslanců vzdal svého mandátu v jeho prospěch.

Část radikálnější inteligence a poslanců Šjezdu, která byla nespokojena s jedním, vytvořila vlastní frakci. Tuto tzv. Meziregionální skupinu, volně sdružující liberály, sociální demokraty, ekologické aktivisty i některé komunisty, spojovala snaha donutit Gorbačova k přijetí radikálnějších reforem a většímu odporu vůči konzervativcům. Gorbačov se sice pokoušel udržet své postavení iak v komunistické straně, tak ve společnosti, ale cesty obou proudů se stále více vzdalovaly. V Sovětském svazu se vytvořila revoluční situace a bylo již nad možností jediného člověka či malé skupinky ji zvládnout. Gorbačov a reformátoři si tak sami zlikvidovali nástroj, který potřebovali k prosazení reformu. Průběh perestrojky ovšem prokázal, že KSSS byla jako nástroj reformem zcela nepoužitelná. Od jara 1989 ztrácela moc, která přešla „do ulic“, do jednotlivých republik či zasedacích síní nových nezávislých politických a jiných organizací a hnutí. Reformy, které začaly jako revoluce „shora“, se obrátily v revoluci „zdola“.

Gorbačov, zaujímající stále centristické postavení, se nechal polapit do klasické pasti. Pokoušel se smířit všechny důležité proudy, avšak neuspokojil nikoho. Odmítl se přiklonit ke konzervativcům, kteří byli hlavní překážkou reformu, ale odmítl i radikály, požadující další oslabení role KSSS ve prospěch státní moci. Mezi jednotlivými proudy lavíroval a jeho vlastní postoje se zpožděním sledovaly představy radikálních reformátorů. V únoru 1990 se zdálo, že se přiklonil k radikálům, když plénem ÚV KSSS zavázalo členy strany, aby se zaslali o zrušení 6. článku ústavy SSSR, který ji formálně zajišťoval vedoucí roli a monopol na politickou moc. Mnozí ze členů to málo zajišťoval vedoucí roli a monopol na politickou moc. Mnozí ze členů to považovali za sebevražedný krok, avšak stranická disciplína zvrátila cestu a 13. března byla provedena příslušná úprava ústavy, která otevřela cestu k politickému pluralismu. Gorbačov se mohl domnívat, že tím posílí svoji sociální základnu, ale stal se pravý opak. Pro tyto skupiny byl z různých důvodů zčásti nepřijatelný, zčásti málo radikální.

Gorbačovovy představy z této doby byly obsaženy v dokumentu *K mudmíninu, demokratickému socialismu*, kterou předložil ke schválení témuž únorovému plénu ÚV KSSS. Zde jeho názory vykryštalizovaly a patrně také dosáhly hranic svých možností. Hlavním úkolem přechodného období bylo podle něho „duchovní a politické osvobození společnosti“, z čehož by vyplývalo, že minulost považoval za totalitní systém. Při nástupu budoucnosti se o Leninovi či marxistické ideologii zmínil již jen letmo. Kommunismus přestal být důležitý, cílem se stal socialismus bez diktatury, do krajnosti dovedené státní ekonomiky a bez kulturního a náboženského útlačku. Jeho tehdejší představy se tak do velké míry začaly překrývat s názory západoevropských sociálních demokratů. Komunistická strana byla sice prakticky od počátku perestrojky rozdělena na její stoupence a odpůrce, avšak úplné rozštěpení ji

však hrozilo až nyní. Od ledna 1990 v jejím rámci působila tzv. Demokratická platforma, sdružující stoupence radikálnějších přeměn, kterou podporoval např. i A. Jakovlev či Jelcin. Konzervativci reagovali založením vlastní mocenské základny, komunistické strany Ruska, do jejíhož čela byl v červnu 1990 zvolen první tajemník krasnojarské oblastní organizace KSSS Ivan K. Polozkov. Konzervativci argumentovali tím, že když mohou existovat komunistické strany jednotlivých republik, pak i Ruská federace musí mít vlastní komunistickou stranu. V ní podchytili starý stranický aparát a pokusili se izolovat velká města, především Moskvu a Leningrad, která ovládli radikálové. Soupeření mezi konzervativci a radikály se vybijelo hlavně ve sporech o řešení ekonomické krize.

Krokem, který měl posílit Gorbačovovy pozice a dát větší vážnost státním orgánům, bylo jeho zvolení za prvního (a také posledního) prezidenta SSSR ke kterému došlo 14. března 1990. Nedostal však automatickou podporu poslanců. Zvolen byl jen 1329 hlasy a proti němu se postavilo 495 delegátů a 426 se zdrželo hlasování. Při prezidentském úřadu vzniklo několik orgánů, včetně Prezidentské rady či Rady federace, které však díky rychlému vývoji událostí nenabývaly většího vlivu. Gorbačovova příkladu následovali předáci ostatních republik, kteří požadovali zřízení odpovídajících prezidentských úřadů ve svých republikách.

Nový prezident se stále více dostával do vleku událostí, které již nekontroloval. Jeho dřívější spojenci (demokratické síly či radikálové) již nepožadovali urychlení a prohloubení reformu, nýbrž likvidaci systému jako takového. Jejich podpora se soustředila na Jelcina. 25. února 1990 se konaly poprvé demonstrace na podporu požadavků demokratické opozice. V Moskvě je podpořilo asi 100 tisíc demonstrantů, menší proběhly v Kyjevě, Tbilisi, Minsku a Tashentu.

Prověrkou názorů obyvatelstva se staly volby do správních orgánů – sovětů, které proběhly v únoru a březnu 1990. Kandidáti komunistické strany v nich většinou propadli a v Leningradě například získala opozice 60 % hlasů. V pobaltských státech vyšla z voleb vítězně místní nacionalistická hnutí. Již 11. března 1990 mohl nové zvolený parlament Litvy vyhlásit nezávislost, resp. jako první obnovit nezávislost země, a zvolit za prezidenta rozhodného nacionalistu Vytautase Landsbergise. Gorbačov sice vyslal do Litvy vojska ministerstva vnitra a na republiku uvalil ekonomickou blokádu, včetně zastavení dodávek ropy a zemního plynu, odmítl však sáhnout k ozbrojenému zákroku a rozehnat novou litevskou vládu a parlament silou. Když litevský parlament v červnu téhož roku pod tlakem ekonomických sankcí dočasně suspendoval vyhlášení nezávislosti, Moskva blokádu odvolala. Vztahy mezi Litvou a Moskvou však zůstaly krajně napjaté.

Ve volbách byl za poslance Nejvyššího sovětu Ruské federace zvolen také Jelcin, který se v květnu stal jeho předsedou. Pod jeho vedením také Nej-

vyšší sověť RSFSR 8. června 1990 vyhlásil suverenitu Ruska a svrchovanost ruských zákonů před celosvazovými.

V červnu 1990 se konal 28. (a poslední) sjezd KSSS. Jelcin ho využil k tomu, aby demonstrativně opustil slábnoucí a rozštěpenou KSSS a odešel ze sjezdu. Zatímco se Gorbačov a další stále ještě pokoušeli KSSS zreformovat a zformulovat zásady nové demokratické federace sovětských republik, měl Jelcin již jiné představy, v nichž stále dominantnější místo zaujímal rozpad Sovětského svazu. Gorbačov a reformátoři sice na sjezdu KSSS prosadili podstatné organizační, personální a obsahové změny, které ji měly perspektivně přeměnit ve stranu sociálně demokratického stylu, ale bylo již příliš pozdě. Celá její politika, dřívější i současná, narazila na mimořádně ostrou kritiku několika delegátů, které na sjezd vyslala armáda. Při zpětném pohledu je zřejmé, že mezi Gorbačovem a armádou existovalo vždy více či méně maskované napětí. Armáda měla v dřívějších dobách privilegiované postavení, o které za Gorbačova přicházela. Ten byl rozhodnut omezit vojenský rozpočet, veřejně se zavázal snížit početní stav armády (7. prosince 1988 o plných 500 tisíc), a dokonce omezovat roli armády při formování obranné a bezpečnostní politiky (zvláště aktivní byl v tomto směru Ševardnadze, zatímco Gorbačov zaujímal centristické postavení).

Situaci zhoršily výbuchy etnického násilí a zásahy armády, zvláště v gruzinském Tbilisi v dubnu 1989. Jak masakr, tak machinace okolo jeho vyšetřování dále polarizovaly vztahy mezi armádní elitou a Gorbačovými stoupenci a vyvolaly vzájemné výpady. Navíc Gorbačov přesvědčil Sjezd lidových poslanců, aby přijal rezoluci, odsuzující použití síly v podobných případech. Sjezd, který stál spíše na straně armády, však Gorbačova plně nepodpořil a neodsoudil konkrétní zásah armády v Tbilisi. Vztahy mezi armádou a civilním obyvatelstvem zhoršilo potlačení protestů v Baku v lednu 1990, při nichž bylo zabito více než sto lidí. Narůstající etnické násilí ale postupně nutilo Gorbačova ke kompromisům s armádou. Signálem bylo povýšení ministra obrany Jazova do hodnosti maršála, ačkoliv předtím byli všichni maršalové posláni do výslužby. Armádu měl uklidnit také příslib zlepšení sociální situace vojáků. Ale i tato opatření přišla pozdě a nejvyšší armádní špičky se Gorbačovovi již nepodařilo neutrálizovat.

V létě 1990 se na krátkou dobu obnovila účelová koalice Gorbačova s demokratickou opozicí. Ta předložila svůj vlastní, tzv. Šatalinův plán ekonomických reforem, rozpočtený na 500 dní. Podmínkou jeho provedení bylo, že prezident dostane k radikálním reformám mimořádné pravomoci, protože plán předpokládal dalekosáhlá opatření, včetně privatizace velké části sovětské ekonomiky. Nejvyšší sověť však návrh zamítla a Gorbačov dal přednost umírněnému plánu, který vypracoval Abel G. Aganbegjan. Gorbačovova taktická podpora Šatalinova plánu a vzápětí jeho ústup definitivně

přesvědčily většinu demokratů, že s ním již není možná dohoda a současně že sovětskou ekonomiku není možné zreformovat.

Zánik SSSR

V říjnu 1990, tedy v době, kdy Nejvyšší sověť schválil Aganbegjanův velmi umírněný ekonomický plán, zformovala silná skupina konzervativců ve Sjezdu lidových poslanců vlastní frakci *Sojuz*. Většinu jeho členů tvořili Rusové, ale byli v ní i příslušníci dalších národností. Její sociálně a politické složení bylo velmi pestré. Jednalo se nejen o členy KSSS, ale také křesťany, nacionalisty, a další. Spojovala je především závislost na existenci Sovětského svazu a víra, že byl legitimním nástupcem ruského impéria. Byli hrdí na výsledky SSSR při industrializaci země a zvýšení její kulturní úrovně, mimořádně vyzdvihovali vítězství nad Německem za Velké vlastenecké války. Gorbačov se pro ně stal úhlavním nepřitelem, který ohrožil velmocenské postavení SSSR, jeho ekonomiku i společnost.

Gorbačov se obával tlaku ze strany *Sojuzu* a odmítl rady svých přívrženců, kteří chtěli, aby zaujal radikálnější postoj. Věděl, že *Sojuz* má množství skrytých přívrženců, ale svým vlastním stoupencům a spolupracovníkům se začal vzdalovat. A. Jakovlev přestal být jeho poradcem, v listopadu rezignoval ministr vnitra Vádim V. Bakatin. Gorbačov ztratil i své nejbližší spolupracovníky V. Medveděva a E. Ševardnadzeho, který rezignoval s varováním, že země směřuje k diktatuře. Ze zdravotních důvodů odešel také předseda vlády Ryžkov, kterého vystřídal Valentin S. Pavlov. Novým ministrem vnitra se stal Boris K. Puho, stoupenec tvrdé linie, a viceprezidentem Gennadij I. Janajev, který sdílel obdobné názory jako Puho či Pavlov. Gorbačov tak novými kádrovými změnami výrazně oslabil své vlastní pozice. Nepodařilo se mu ani vytvořit nové orgány, které by nahradily staré. Prezidentské dekrety a zákony již nebyly respektovány a jejich plnění nebylo ani vyžadováno a vynucováno. Funkcionáři na nižších úrovních přestali brát ohledy na Moskvu a rozhodovali bez ohledu na celosvazové orgány. Jelcin např. 20. července 1991 vydal, bez vědomí Gorbačova, dekret v němž nařizoval zrušení všech organizací KSSS ve státním aparátu a institucích a také v hospodářských podnicích. V centru vzniklo vakuum a Sovětský svaz byl na cestě stát se státem volnou federací republik, nebo zaniknout.

Ševardnadzeho obavy z nástupu diktatury potvrzovaly události na Litvě. 8. ledna 1991 se před litevským parlamentem konala demonstrace proti zvyšování cen, která byla rozeznána. Gorbačov v této souvislosti požadoval plné obnovení platnosti ústavy Litevské SSR a sovětských zákonů. Landsbergis odmítl a vyzval k občanské neposlušnosti. Některé se stupňovaly a 13. ledna 1991 se jednotky sovětského ministerstva vnitra pokusily obsa-

dít na televizní věž ve Vilnius. Zautočili na její obránce a zabili přitom 15 lidí. O několik dnů později zabili dalších několik lidí v Rize. Opor národů Pobaltí proti pokusu posílit sovětskou vládu v jejich republikách vyvolal odezvu demokratických sil v Rusku. V Moskvě se konaly demonstrace na jejich podporu. Gorbačov postupoval opět polovičatě. Vyslovil politování nad oběťmi, ale zdůraznil, že nedal rozkaz k použití síly. Vinnu za násilnosti svaloval jednak na Litevce, jednak na velitele speciálních jednotek na místní úrovni. Přesto bylo jeho zásluhou, že se rozklad Sovětského svazu obešel bez velkého krveprolítí.

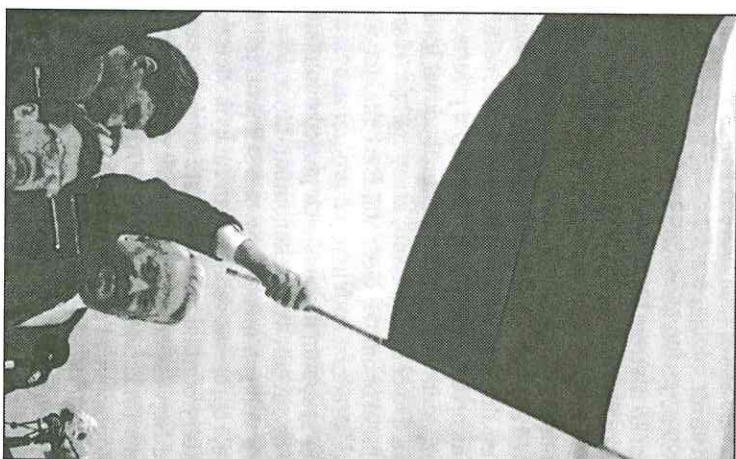
Vzhledem k postupujícímu rozkladu Sovětského svazu se Gorbačov především soustředoval na zachování jeho územní integrity. Na 17. března 1991 bylo proto vyhlášeno referendum, v němž se mělo obyvatelstvo vyjádřit k tomu, zda si přeje zachovat existenci reformovaného Sovětského svazu. Referenda ze zúčastnilo přes 80 % oprávněného obyvatelstva. Plyných 76,4 % voličů se vyslovilo pro další existenci SSSR. Největší podporu získal návrh na venkově a ve středosijských republikách, nejmenší ve velkých městech. V 9 republikách se voliči vyslovili velkou většinou pro zachování Svazu, v šesti dalších se však referendum pro odpor nacionalistů nekonalo (Estonsko, Litva, Lotyšsko, Arménie, Gruzie a Moldávie). V RSFSR se navíc voliči vyslovili pro zřízení funkce ruského prezidenta, do které byl 12. června 1991 zvolen Jelcin. Gorbačov však dostal mandát pro reformu státoprávního uspořádání SSSR.

K rozhovorům o nové svazové dohodě, tj. o ústavě SSSR, se Gorbačov šel s předáky devíti zbyvajících republik na své dače v Novo-Ogarevu 23. dubna 1991. Sovětský svaz se měl změnit ve volný svazek republik, jejichž autonomní postavení se radikálně upevnilo. Úloha ústředních orgánů byla zredukována v podstatě jen na realizační vůle republik. V průběhu jednání se opět projevil výrazný názorový rozdíl mezi Jelcinem a Gorbačovem. Gorbačov chtěl silné republiky i silný svaz, Jelcin naopak co nejlínější republiky a slabý svaz. Koncepti nové svazové smlouvy schválili v polovině července 1991 Sjezd lidových poslanců. Z názvu nového útvaru zmizelo označení socialistický, a i když Jelcin a ukrajinský prezident Leonid Kravčuk požadovali další úpravy, bylo podepsání nové svazové smlouvy stanoveno na 20. srpna. Spokojený, že zachránil Sovětský svaz, odjel Gorbačov novou na Krym.

Dva dny před podpisem, 18. srpna 1991, však došlo k dramatu. Skupina konzervativců vytvořila tzv. Státní výbor pro výjimečný stav v SSSR a v zoufalém pokusu zastavit změny se pokusila o státní převrat. Výbor nařídil zatčení Gorbačova a poslal do ulic tanky. Puč provedli lidé, které do jejich funkcí dosadil Gorbačov: jeho viceprezident Janajev, předseda vlády Pavlov, ministři obrany a vnitra Jazov a Pugo, šéf KGB Kriučkov, a dokonce vedoucí jeho vlastního prezidentského štábu Valerij I. Boldin. Předáci Ázerbájdžá-

nu, Běloruska, Uzbekistán a Turkmenistán sice pučisty slovně podpořili, ostatní se však postavili proti. V Arménii připravoval Levon Ter Petrosjan odpor, v Kazachstánu Nursultan Nazarbajev označil puč za protiusťavní a v Kyrgyzstánu dokonce Askar Akajev zakázal komunistickou stranu apod. Estonsko a Lotyšsko vyhlásily nezávislost a v příštích týdnech je následovaly téměř všechny zbyvající republiky.

Konečně rozhodnutí však padlo v Moskvě. Puč byl zoufale špatně naplánován, připraven, a ještě hůře proveden. Jak se ukázalo, klíčovým faktorem

B. Jelcin po potlačení srpnového puče v roce 1991

byla věrnost vojenských jednotek. Pučisté neměli k dispozici žádnou jednotku, na kterou by se mohli plně spolehnout. Dokonce i příslušníci jednotek ministerstva vnitra a KGB odmítli střlet do civilního obyvatelstva, které bránilo vládní budovy, čili v kritických okamžicích vypověděli pučistům poslušnost. Většina pučistů byla poté pozatýkána, někteří spáchali sebevraždu. 22. srpna 1991 byl pokus o převrat zlikvidován.

Situace využil Jelcin, který se proslovil odporem proti pučistům na bari-

kádách v Moskvě, a plně se chopil moci. Nejvyšší sověť RSFSR mu udělil mimořádné pravomoci, na jejichž základě převzal kontrolu nad všemi sovětskými ozbrojenými silami, které se nacházely na území Ruska. Současně okamžitě přikázal zastavit činnost KSSS na ruském území. Vzápětí sám Gorbačov nařídil 24. srpna 1991 komunistické straně, aby zastavila svou činnost a rezignoval na funkci generálního tajemníka KSSS. Na schůzce Gorbačova, Jelcina a dalších deseti předáků republik bylo rozhodnuto také o rozpuštění Sjezdu lidových poslanců, ke kterému došlo 6. září. Funkce Sjezdu měla dočasně převzít Státní rada tvořená předáky republik, a posléze nově zvolený Nejvyšší sověť.

Rozpuštěním Sjezdu a likvidací KSSS Jelcin a ostatní politikové republik likvidovali mocenské nástroje konzervativní opozice (KSSS), a vzápětí začali také systematicky demontovat celosvazové instituce. Jednou z prvních akcí Státní rady bylo 6. září 1991 uznání nezávislosti pobaltských republik. Gorbačov se jen marně pokoušel uchovat svazové instituce. Státní rada se totiž 4. listopadu 1991 rozhodla zrušit všechna celosvazová ministerstva. Výjimkou byly jen důležité, těžko dělitelné společné úřady: ministerstvo obrany, zahraničních věcí, železnic, energetiky a jaderné energetiky.

Souběžně s rozpadem svazových struktur budoval Jelcin vlastní administrativu a instituce. Do čela jeho týmu, který měl provést radikální reformy, se dostali liberální ekonomové Gennadij Burbulis, Jegor Gajdar a diplomat Andrej Kozyrev. Ústředním bodem jejich programu byla definitivní likvidace zbytků totalitního systému, mocenských pozic komunistické nomenklatury a reformy, které by zavedly tížní ekonomiku. Liberálové měli podporu většiny inteligence a velkých měst. Záhy se však proti jejich programu začala formovat opozice, reprezentovaná novým ruským viceprezidentem Alexandrem Ruckým, který odmítal např. naprosto uvolnění cen. Jelcin sám dostal 28. října 1991 od Nejvyššího sovětu RSFSR plnou moc k prosazení ekonomických reforem a 15. listopadu podepsal 10 dekretů, kterými převzal prakticky veškerou kontrolu nad ekonomikou Ruské federace.

Na Ukrajině se voliči v referendu o nezávislosti vyslovili 1. prosince v její prospěch a 5. prosince 1991 ukrajinský parlament revokoval přistoupení Ukrajiny k dohodě z roku 1922, na jejímž základě formálně vznikl Sovětský svaz. O tři dny později se na dače v Bělověžském pralese sešli prezidenti Ruska a Ukrajiny, Jelcin a Kravčuk, kteří zde přesvědčili předsedu Nejvyššího sovětu Běloruska, Stanislava Šuškeviče, aby souhlasil s rozpuštěním Sovětského svazu a jeho nahrazení volným sdružením. Společenstvím nezávislých států (SNS). Legitimita jejich kroku spočívala ve skutečnosti, že v roce 1922 tyto republiky vytvořily podpisem svazové smlouvy SSSR a měly tedy právo ho rozpustit. Představitelé většiny ostatních republik byli rychlým spádem událostí, které šly mimo jejich vliv, značně překvapeni. Vymohli si proto také vstup do SNS, které mělo vytvořit podmínky pro „ci-

vilizovaný rozvod“ a uchování nutných kontaktů. Stalo se tak 21. prosince 1991, kdy jedenáct bývalých republik SSSR (státy Pobaltí a Gruzie se odmítly připojit) vyhlásilo, že „vytvořením Společenství nezávislých států, přestal existovat Sovětský svaz“. Ten byl formálně rozpouštěn k 31. prosinci 1991. Několik dnů před tím rezignoval Gorbačov, prezident státu, který *de facto* již neexistoval.

Základním dilematem perestrojky bylo, jak změnit systém, který byl vytvořen tak, aby byl odolný vůči změnám. Mimořádná rezistence systému, který předpokládal Lenin a v poněkud jiné podobě vytvořil Stalin, byla pro většina válekou, hladomory, stagnací i několika pokusy o reformu. Je otázkou, zda se jednalo o zcela nezreformovatelný systém (viz reformy v ČLR), v každém případě však ztráta strohé kontroly nad státem a společností uvolnila síly, které ho zničily. Jednalo se o glosnost, která umožnila vznik politických sil, jež stály mimo a proti komunistické straně, která se sama začala vnitřně štěpit, a dosud skrytý a potlačovaný nacionalismus. Hospodářské problémy pak jen situaci vyostřovaly.

Krátkou Gorbačovovu éru je možné rozdělit do tří částí. První zahrnuje léta 1985–1988, kdy ještě věřil, že je možné plánovanou ekonomiku a komunistickou stranu zreformovat. Reforma shora (perestrojka) byla posléze doplněna reformou zdola (glasnost), která uvolnila tubou kontrolu nad společností. Na 19. konferenci KSSS v roce 1988 pak komunistická strana ztratila ve prospěch státních orgánů rozhodující vliv nad řízením ekonomiky. Léta 1988–1990 byla obdobím zásadních institucionálních a ústavních změn, kdy se Gorbačov pokoušel posílit roli sověťů. Volby do Sjezdu lidových poslanců a vzápětí do Nejvyššího sovětu vytvořily fungující parlament a ekonomické reformy měly položit základy tížní ekonomiky. Tyto kroky ale současně definitivně rozbitý konsensus vládnoucí elity ohledně hloubky a rozsahu reforem a vyvolaly v ní v následujících letech 1990–1991 ostré spory, které vyústily v pokusu o puč v srpnu 1991.

Gorbačov ve snaze oslabit odpor konzervativců se nechal v roce 1990 zvolit za prezidenta SSSR. Důležitější ale bylo, že KSSS zrušením čl. 6 sovětské ústavy ztratila monopol na politickou moc. Glasnost však současně vytvořila prostor pro nacionalismus. Volby do sověťů v roce 1990 vedly ke vzniku parlamentů, které byly zvláště v pobaltských republikách v rukách Lidových front, jejichž hlavním cílem se stalo dosažení nezávislosti. Gorbačov sice připravil návrh nové svazové smlouvy Svazu suverénních států, avšak pokus o puč byl posledním impulsem, vedoucím k rozpadu SSSR.

Gorbačovův vliv v zemi stále upadal a v roce 1991 byl minimální. Naopak v cizině vzhledem k jeho nové zahraniční a bezpečnostní politice, která ukončila studenou válku a umožnila zánik sovětského bloku, byl velmi vysoký. Zdá se, že mu bylo souzeno, stát se prorokem v cizině, nikoliv ve své vlastní zemi.

Tab. 90 – Populace Sovětského svazu v letech 1959–1989 z hlediska správního, národnostního/etnického a náboženského

národnost a republika	stav 1959 (tisíce)	stav 1970 (tisíce)	stav 1979 (tisíce)	stav 1989 (tisíce)	hlavní vyznání
SSSR	208 827	241 720	262 085	285 689	
svazové republiky					
Rusové	114 114	129 015	137 397	145 072	pravoslavi
Ukrajinci	37 253	40 753	42 348	44 137	pravoslavi
Bělorusové	7 913	9 052	9 463	10 030	pravoslavi
Uzbeci	6 015	9 195	12 456	16 686	sunnité
Kazaši	3 622	5 299	6 556	8 138	sunnité
Ázerbájdžanci	2 940	4 380	5 477	6 791	šité
Arméni	2 787	3 559	4 151	4 627	monořyzité
Gruzini	2 692	3 245	3 571	3 983	pravoslavi
Litevci	2 326	2 665	2 851	3 068	fínskokatol
Moldavané	2 214	2 698	2 968	3 355	pravoslavi
Lotyšši	1 400	1 430	1 439	1 459	protestanti
Ťadžikové	1 397	2 159	2 898	4 217	sunnité
Turkmeni	1 002	1 525	2 028	2 718	sunnité
Estonci	989	1 007	1 020	1 027	protestanti
Kirgizové	969	1 452	1 906	2 531	sunnité
autonomní republiky					
Tatari	4 765	5 931	6 185	6 646	sunnité
Čuvaši	1 470	1 694	1 751	1 839	pravoslavi
Mordvinii	1 285	1 263	1 192	1 154	pravoslavi
Baškrové	989	1 240	1 371	1 449	sunnité
Dagestánci	944	1 365	1 657	2 072	sunnité
Udmurtové (Voťaci)	625	704	714	747	pravoslavi
Marjci	504	599	622	670	pravoslavi
Čečeni	419	613	756	958	sunnité
Osetinci	413	488	542	598	sunnité
Komijci	287	322	327	345	pravoslavi
Burjati	253	315	353	422	pravoslavi, buddhismus
Jakuti	233	296	328	382	pravoslavi
Karakalpakové	173	236	303	423	sunnité
Karellové	167	146	138	131	pravoslavi
Inguši	106	158	186	238	sunnité
Kalmjci	106	137	147	175	budhisté
Ťuvinci	100	139	166	207	budhisté
Abcházové	65	83	91	103	sunnité
autonomní oblasti					
Židé	2 267	2 151	1 811	1 451	židovské
Kabardinci	204	280	322	395	sunnité
		684			

Karačejevci	81	113	131	156	sunnité
Adygejci	80	100	109	125	sunnité
Čachasové	57	67	71	81	pravoslavi
Altajci	45	56	60	71	pravoslavi
Balkari	42	60	66	89	sunnité
Čerkesové	30	40	46	52	sunnité
autonomní okruhy					
Komi-Permjack	144	153	151	152	pravoslavi
Evenkové (Junguzové)	24	25	27	*	pravoslavi,
Něnci (Samojedi)	23	29	30	*	šamanismus
Čantové (Osťaci)	19	21	21	*	pravoslavi,
Čukčové	12	14	14	*	šamanismus
Mansové	6	8	8	*	šamanismus
Korjakové	6	7	8	*	pravoslavi,
Dolgan	4	5	5	*	šamanismus
další místní etnika					
Krymští Tataři	–	–	132	269	sunnité
Gagauzové	124	157	173	197	pravoslavi
Abazinci	20	25	29	34	muslimové
Vepsov	16	8	8	13	pravoslavi
Šorové	15	16	16	17	pravoslavi,
Tatové	11	17	22	31	šamanismus
Talyšové	–	–	–	22	sunnité
Evenové (Lamuti)	9	12	13	*	sunnité
Nanajové	8	10	11	*	šamanismus
Karaimové	6	5	3	3	pravoslavi,
Selkupové	4	4	4	*	šamanismus
Nivchové	4	4	4	*	pravoslavi,
Udinové	4	6	7	9	šamanismus
Ulcové	2	2	3	*	sunnité
Saamové	2	2	2	*	pravoslavi,
Udegejové	1	1	2	*	šamanismus
					šamanismus
		685			

	ROZPAD	
Irlmenové	1	1
Izorové	1	1
Ketové	1	1
Oročové	1	1
Toťové	1	1
Negdalci	–	1
Jukagirové	0,4	1
Aleuti	0,4	1

* pravoslavi, šamanismus
pravoslavi
pravoslavi
šamanismus
pravoslavi, šamanismus
šamanismus
šamanismus
muslimové
pravoslavi, šamanismus
pravoslavi, šamanismus
pravoslavi, šamanismus
šamanismus

další etnika, která nejsou místního původu				
Němci	1 620	1 846	1 936	2 036
Poláci	1 380	1 168	1 151	1 126
Bulhaři	324	351	361	379
Korejci	314	358	389	437
Řekové	309	337	344	358
Turci	–	–	93	207
Madaři	155	166	171	172
Romové	132	175	209	262
Rumuni	106	119	129	146
Ujgurové	95	173	211	262
Finové	93	85	77	67
Kurdové	59	89	116	153
Čiňané	26	–	12	11
Češi	25	21	18	16
Dunganové (Chuejové)	22	39	52	70
Asyřané	22	24	25	26
Íránci	21	28	31	41
Slováci	15	12	9	10
Belučové	8	13	19	29
Albánci	5	4	4	4
Afghánci	2	4	4	9
Chalcha Mongolové	2	5	3	4

* některé skupiny, sídlící v severních oblastech, byly souhrnně nazývány „severskou populací“ a jejich stavy se ve sčítání 1989 neudávaly

Zdroj: Anderson Barbara, Silver B. D., Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union, Population and Development Review, 15, 1989, No. 4, s. 619–622

KONEC BLOKU A KOMUNISMU

Polsko: revoluce dohodou aneb Solidarita podruhé

Po referendu na podzim 1987 se politická situace v Polsku ustálila v podobě prostoru, ve kterém Solidarity a vláda zaujímaly postupně se vyvažující postavení. Tento pohyb však probíhal velmi pomalu a ve velmi nepřiznivě sociální situaci. Lidé byli unaveni, ekonomika nefungovala a životní úroveň klesala. Vláda ztrácela poslední zbytky důvěry, opozice, jak se zdálo, neměla zase šanci prosadit se jako rovnocenná legální politická síla. Nerozhodný stav vedl na obou stranách k poznání, že je nutná změna, což umožňovala a podporovala skutečnost, že Moskva v té době nejevila zájem o zasahování do vnitřních polských věcí. Obě strany začaly uvažovat o možných podobách vzájemného kompromisu, avšak ani jedna z nich nepočítala s úplným zánikem režimu.

Jaruzelského skupina byla ochotna část své moci, ale co nejmenší, předat opozici, aby v Polsku vůbec byla nějaká fungující vláda, opozice by zase souhlasila s omezenou spoluprací výměnou za novou legalizaci Solidarity a jistou účast na moci. Vládě tedy nešlo o zrušení režimu *ex definitione*, o jakýsi akt dobré vůle a z „čistého srdce“, ale o postupné odbourávání jeho nepotřebných rysů, provázené adaptací stávající mocenské vrstvy na nové hospodářské poměry. Ze starého modelu bylo možné vypracovat vše, jen přístup k moci a hospodářským zdrojům musel zůstat co největší. Opozice v této době, alespoň její rozhodující část kolem Wałęsy, nadále vystupovala s minimalistickým programem změn, který počítal třeba jen s možností určitého podílu na moci, ale ne se zánikem režimu jako takového.

Vládnoucí moc *nevěřila*, že komunismus se definitivně vyžil, „pozitivně“ re-levantní část opozice *nevěřila*, že komunismus může definitivně padnout. Na obou stranách přitom již v této době začaly působit nové prvky. Vládnoucí garnitura se snažila vyhnout se vnitřním sporům a politicky i personálně se sjednocovala a formovala na bázi umírněného „liberalismu“. Skupina kolem Wałęsy musela obhajovat svou pozici nejen před vládou, ale i před radikály z vlastních řad, kteří na ni útočili za přílišnou umírněnost ve vztahu k vládě. Nasvědčoval tomu fakt, že krátce před referendem, 25. října 1987, Wałęsa vytvořil nové, otevřené působící vedení odborů. Háček byl v tom, že namísto návratu k vedoucímu, orgánům institucionálně i personálně zakotveným v původním statutu Solidarity, vytvořil zcela nové vedoucí orgány, které obsadili vůči sobě loajálními lidmi.

Hypotetický rámec pro jednání vlády a opozice, který vznikl po neúspěchu vládního referenda, byl připraven a objevily se také konkrétní výzvy, aby jednání začala. 13. prosince 1987 zaslal historik Jerzy Holzer, působící při

Solidaritě od jejího počátku (je autorem první polské syntetické práce o nezávislých odborech v letech 1980–1981), otevřený dopis Jaruzelskému a Wałęsowi s výzvou k setkání bez jakýchkoliv předběžných požadavků. Mluvčí vlády Jerzy Urban návrh odmítl argumentem, že Solidarity si může najít své místo pod deštníkem vládních reformních koncepcí, což bylo přesně to, co Solidarity nechtěla. Ta čekala na jiné vsiřčné gesto, které však vláda nechěla z prestižních důvodů učinit, protože se obávala, že bude působit jako kapitulace.

V dubnu odpověděla opozice stávkami, které v první vlně začínaly jako čistě hospodářské, ale v dalších týdnech již vyjadřovaly politické požadavky. Policie byla ještě schopná tyto akce potlačit, ale vláda mohla počítat pouze s krátkodobým pacifikačním efektem. Jaruzelski varoval, že nátlaku nestoupí a socialismu se nevyzdá a Sejím 11. května 1988 schválil vládě mimořádné pravomoci, aby mohla dále prosazovat své pojetí reformy. Solidarity reagovala hrozbou dalších stávek. Řešení této napjaté situace se poté přeneslo na důvěrnou úroveň.

Z generálova pověření se vláda za zprostředkování římskokatolické církve (páter Alojzy Orszulik) odhodlala k jakési první nabídce, kterou na počátku června přednesl Stanisław Ciosek, tajemník ústředního výboru PSDS pro informační politiku, blízký Jaruzelskému. Návrh v mnohém předjímal budoucí vývoj: uvažoval o možnosti zavedení omezeného politického pluralismu, o zřízení druhé komory parlamentu, o poskytnutí jedné třetiny poslaneckých křesel opozici. Neobsahoval však legalizaci „historické“ Solidarity. V podtextu tedy byla znovu citit snaha vlády zapojit Solidarity do politiky jako výraz své benevolence, posílit tím svou legitimitu a hlavně pak se „podělit“ o řešení hospodářských problémů. Metodou vyjednávání tohoto politického kontraktu se měl stát tzv. kulatý stůl, což Jaruzelski poprvé zmínil jako možnost ještě v červnu, krátce po Ciosekovi iniciativě. Urgentní potřebu kompromisu vyjádřily 19. června 1988 volby do národních rad, na které lidé reagovali 55 % účasti. Na situaci mnoho nezměnila ani Gorbačovova návštěva ve dnech 11.–16. července 1988: sovětský generální tajemník vyjádřil naději, že Poláci si sami poradí, polský generální tajemník souhlasil s dovětkem, že tak učiní skrze demokratizaci, kterýžto pojem znamenal neustupnost ve věci plurality odborů a vzniku politické opozice.

Nespokojenost se situací se však nezadržitelně šířila i v PSDS, kde sílil tlak na urychlené jednání s opozicí v obavě, že hospodářská krize rozloží stát a propuknou nepokoje. Souběžně se však hledalo řešení, jak to zařídit, aby opozice byla uspokojena a režim si zachoval nejen tvář, ale také co nejvíce ze svého dosavadního postavení. Vláda tedy vzala v úvahu možnost jednání s opozicí, ale současně si ji pro tento účel potřebovala „předpřipravit“ do role velmi povolného partnera. Snažila se ji tedy co nejdříve držet v pozici silného, státem tolerovaného, avšak nelegálního hnutí, aby oddálila její

formování jako politického subjektu. Mluvčí vlády Urban k tomu dokonce 26. července prohlásil, že Solidarity „patří minulosti“. Tento postup naznačovala i práce nad novým spolkovacím a sdrůžovacím zákonem, jehož návrh se vyhýbal možnosti zakládání nových politických stran.

Neustupnost však vyvolala v srpnu další vlnu stávek. Ministr vnitra Czesław Kiszczak sice vyhrožoval „policejním násilím“, avšak namisto toho přišly ke slovu další důvěrné kontakty, udržované již delší dobu mezi Andrzejem Stelmachowským, poradcem při vedení Solidarity, a tehdejším předsedou varšavského Klubu katolické inteligence, a Józefem Czyrkem, tajemníkem ústředního výboru PSDS. Oba politici 24. srpna 1988 rozvinuli ideu „kulatého stolu“ v konkrétním návrhu, že případné rozhovory by se měly zabývat odbořovou pluralitou, politickou pluralitou a vytvořením tzv. protikrizového paktu, čili dohody o hospodářské reformě a jejích sociálních aspektech. Snaha setrvávat při demokratizační namisto demokracie se však stále projevovala v různých pokusech o zatřazení Solidarity do jakési upravené národní fronty v podobě „společné volební platformy“. Tento návrh vyvolal ve vedení Solidarity spory, avšak když 25. srpna vystoupil Wałęsa s prohlášením, které opakovalo základní body hovorů Stelmachowski-Czyrek, „platforma“ v něm již nebyla.

Druhého dne ministr vnitra Kiszczak v zásadě vyjádřil souhlas s tímto řešením, ale současně z účasti na případných jednáních vyloučil ty, kteří údajně nerespektují právní řád, což mělo opozici omezit v personálním výběru vyjednavců. V tomto duchu také návrh „kulatého stolu“ schválilo jednání politbyra ve dnech 26.–28. srpna a 31. srpna 1988 Jerzy Majka, šéfredaktor stranického tiskového orgánu *Trybuna Ludu*, naznačil ochotu respektovat Wałęsu jako partnera v dialogu, pokud Solidarity ukončí stávky. Mezitím již 30. srpna mluvčí vlády oznámili jednak to, že bude vytvořen tzv. kulatý stůl, jehož jednání se zúčastní i Wałęsa, jednak to, že zmíněné plénum projednávalo možnost vytváření konstruktivní opozice. Na samotném konci srpna se Wałęsa setkal s ministrem vnitra Kiszczakem, byla potvrzena ochota uspořádat kulatý stůl a ke 3. září skončily stávky. Krátce nato, 10. září 1988, pověřila výkonná komise Solidarity Wałęsu jednáním u kulatého stolu a vyslovila požadavek legalizace. Od poloviny září probíhala příprava kulatého stolu, jehož termín byl stanoven na říjen. Kiszczak se přitom všemi možnými cestami snažil přístup Solidarity k jednáním ztížit trváním na její nelegalizovatelnosti. Od 16. září se rozhovory přenesly z vily ministerstva vnitra v Zawratské ulici do dalšího objektu ve vlastnictví stejného resortu, vily Magdalenka na varšavském předměstí, podle které pak byly často nazývány (jednání či rozhovory v Magdalence).

Výjednávací pozice režimu měla 19. září posílit demise vlády Zbigniewa Messnera, kterého v úřadu vystřídal 27. září Mieczysław F. Rakowski. Jeho vláda si ještě před kulatým stolem snažila vylepšit si svůj image a zmenšit

manévrovací prostor Solidarity. Rakowski se nejprve snažil do vlády dostat některé lidi z „nezávistých“ iniciativ, ale ti odmítli vykonávat roli kulisy. Poté začal význam „kulatého stolu“ bagatelizovat argumentem, že Poláky zajímá více než tvar stolu to, zda na něm něco je. Vláda urychleně zjednodušila vydávání pasů, uvolnila trh s pohonnými hmotami, uzavřela některé ekologicky katastrofální provozy, zavedla, resp. obnovila 11. listopad jako státní svátek (11. listopadu 1918, kdy Józef Piłsudski převzal do svých rukou státní kompetence, vznikl po 123 letech rozdělení nezávislý polský stát) a na konci října ohlásila záměr zrušit loděnice v Gdaňsku jako neekonomický provoz. Vzhledem k tomu, že podobných provozů bylo plné Polsko, si to opozice správně vyložila jako útok proti sobě.

Vláda dále zahájila a prováděla obstrukci „jednání o jednání“ kvůli požadavku legalizace a složení delegace Solidarity (hlavní odpor byl proti Adamu Michnikovi a Jacku Kuroňovi), takže původní termín vypršel a teprve 3. listopadu se Kiszczak znovu setkal s Wałęsou (ten odmítl další jednání Michnikovou a Kuroňovou účastí a zrušením rozhodnutí o likvidaci gdaňských loděnic), pak znovu 18. a 19. listopadu, ale bez konkrétního výsledku. Zlom přineslo rozhodnutí Alfreda Miodowicze, šéfa oficiálních odborů, utkat se s Wałęsou v televizní debatě. Jaruzelski přes původní odpor nakonec k debatě svolil a ta, kromě faktu prvního veřejného Wałęsova vystoupení v televizi, přinesla Miodowiczovi porážku a otázku legalizace Solidarity učinila nezbytnou podmínkou překonání patové situace. Wałęsa tento zlom pochopil a Solidarita 18. prosince ustavila jako svůj vyjednávací a konzultativní orgán Občanský výbor (*Komitet Obywatelski* – KO). Patovou situaci překonala také režimní strana, když její 10. plénium, jednájící v prosinci 1988 a lednu 1989, schválilo rezoluci o odborovém a politickém pluralismu. Konzervativní aparát a část funkcionářů středního a regionálního kaibru sice nejprve tuto rezoluci blokovaly, ale když nyní již „elita“ reformátorů jako Jaruzelski, Kiszczak a Rakowski pohrozili demisí, smířily se s osudem. Tím zmizela poslední bariéra a krátce poté byl stanoven 6. únor 1989 jako počátek jednání.

Ze pro tento zlom existují i vhodné vnější podmínky doložila sovětská reakce na citlivé „bílé místo“ ve vzájemných vztazích. Když byly v Polsku na počátku roku zveřejněny první doklady o tom, že katynský masakr spáchala sovětská bezpečnost, rozhlasová stanice *Radio Moskva* 15. února tuto informaci v podstatě potvrdila. Polsko samotné také po zahájení jednání začalo dávat najevo, že se svou politikou odlišuje od konzervativních zemí bloku. Když se 27. února ve Varšavě konala premiéra dvou her Václava Havla, byl na ni přítomen premiér Rakowski. Ani mu snad příliš nevadilo, že Adam Michnik přečetl v divadle výzvu k československým orgánům, aby ukončily represe (bylo to necelé dva měsíce po tzv. Palachově týdnu v Praze). Obě strany rozhovorů byly nyní zajedno alespoň v tom, že Polsko se stalo jakou-

si politickou laboratoř, která ukazuje možnou cestu vývoje dalším zemím bloku.

Rakowského vláda, složená z pragmatických členů strany (Mieczysław Wilczek, Aleksander Kwaśniewski, Ireneusz Sekuła aj.), v období střídavých obstrukcí a přesvědčování partajních konzervativců nezahálela. Od přelomu let 1988/1989 se nomenklatura začala „zařizovat pro sebe“, což možná ještě více než problémy kolem „kulatého stolu“ signalizovalo zánik starého režimu. V prosinci 1988 schválil Sejm tzv. zákony o „hospodářské činnosti“, upravující podmínky tuzemského i zahraničního podnikání. V lednu 1989 byla pro toto podnikání vytvořena finanční infrastruktura zákonem o komerčních bankách, které si rozebrali stávající bankovní bossové. V únoru 1989 prošel parlamentem zákon s málo říkajícím názvem „o některých podmínkách konsolidace národního hospodářství“, na jehož základě byla poskytnuta možnost rychlé privatizace státního majetku fyzickými osobami nebo prostřednictvím narychlo zakládanych akciových společností. Dohody o převzetí majetku většinou podepisovali ředitelé státních podniků sami se sebou jako předsedy nebo členy příslušných akciových společností. Stejně možnosti nabídl v únoru 1989 vytvořený vládní fond, který se měl zabývat výkupem polských dluhů v zahraničí. Tento styl privatizace byl natolik bezostyšný, že jej 27. června 1989 ústřední výbor strany podrobil ostré kritice. Do konce roku 1989 se pak o lukrativní položky ve státním vlastnictví podělilo více než 1 500 nomenklaturních akciových společností. Mimořádně rychlá majetková legislativa a její neméně rychlé uskutečňování naznačovala, že kulatému stolu již nestojí v cestě žádné překážky.

Při setkání Kiszczaka a Wałęsy 27. ledna 1989 byly dohodnuty poslední detaily jednání mezi vládou a opozicí u „kulatého stolu“ a 6. února proběhlo v sídle vlády jeho slavnostní zahájení (u skutečné kulatého, pro tuto příležitost zvláště vyrobeneho stolu proběhla pouze inaugurace, jinak se zasedalo kolem obyčejných hrnatých stolů). Účastníci rozhovorů se rozhodli vytvořit tři velké pracovní skupiny, které se soustředily na problémy hospodářské a sociální reformy, plurality odborů a politické reformy. V průběhu rozhovorů každá ze skupin vypracovala své stanovisko k příslušné oblasti a jednání bylo uzavřeno 5. dubna 1989 podpisem závěrečných ustanovení, kterými se obě strany zavázaly výsledky kulatého stolu respektovat a doporučit vládě vypracovat harmonogram jejich plnění. Jako zprostředkovatele pro krizové situace a patové situace působili u „kulatého stolu“ také církevní hodnostáři, biskup Tadeusz Gocłowski a páter Alojzy Orszulik, který již minimálně od Cioskova návrhu z počátku června vytvářel jakýsi komunikační most mezi vládou a opozicí.

Zásadní význam měla samozřejmě skupina, zabývající se otázkou politické reformy (za režim jednal Janusz Reykowski, člen politbyra a profesor psychologie, za opozici historik Bronisław Geremek), která stanovila způ-

sob i časový rozvrh politické proměny, zahrnující legalizaci Solidarity a jejich dvou odnoží, rolnické a studentské, změny politického systému (zřízení druhé komory parlamentu a úřadu prezidenta) a parlamentní volby. Obě strany v této době již nevedly spor o samotný fakt pořádání voleb, ale hlavně o to, kdo z nich co bude mít. Vláda i opozice souhlasily s „dělenými“ volbami do parlamentu, i když v otázce, jak konkrétně budou volby děleny, shoda nebyla.

Vládní vyjednávači trvali na volbách ve stylu národní fronty druhé poloviny 40. let. Nemělo tak vlastně dojít k autentickému soupeření, ale ke společnému vystoupení obou stran. Solidaria měla být začleněna do jednotného politického bloku, v němž by dostala na starost nepopulární hospodářské problémy a zůstala podřízena dominantní PSDS. Šlo však o taktiku. Vládní strana počítala s možností legalizace Solidarity, resp. s tím, že k ní tak jako tak dojde, její odmítnutí či oddalování pouze využívala k posílení vlastní pozice. Nepřímou to dokládá skutečnost, že 21. března 1989 soud potvrdil registraci Sociálního fondu Solidarity (zdravotního fondu), který měl obhospodařovat dar amerického Kongresu ve výši jednoho miliónu dolarů. O několik dní předtím se ve Varšavě konal sjezd dosud nelegalizované rolnické Solidarity (18–20. března 1989), proti kterému vláda žádným způsobem nezasáhla.

Opozice tento přístup odmítla a vláda hledala jinou cestu. Nejprve se znovu pokusila omezit možnosti opozice tím, že chtěla některé kandidáty předeem diskvalifikovat jako osoby „narušující právní řád“. Když tento návrh neprosadila, přišla s nápadem zřídít společnou celostátní volební listinu, odebrající část volených míst z volebních obvodů, na které měli po vzájemné dohodě figurovat vládní i opoziční kandidáti. Doufala, že v průběhu „dohadování“ některé nechtěné osoby budou eliminovány nebo zkorumpovány a bude mít část opozičního potenciálu pod kontrolou. Solidaria tento přístup odmítla, avšak vláda návrh státní listiny prosadila sama pro sebe, protože jejím prostřednictvím chtěla do voleb na celostátní úrovni postavit své nejlepší kandidáty a zlepšit si tak svou nástupní pozici.

Vyjednávači Solidarity se nepokoušeli radikálně čelit vládní manipulaci požadavkem „čistých“ voleb, ale od počátku uvažovali o „dělených“ volbách, v nichž by část mandátů byla předurčena dohodou a část svobodnou volbou, takže bylo možné a nutné zapojit o početní hranici obou volebních způsobů. Opozice však současně požadovala, aby „dělený“ volební systém byl závazný jen pro první následné volební období a další volby se již měly konat jako zcela svobodné. Na „dělený“ systém navazoval problém prezidenta, který měl být volen parlamentem a vybaven širokými pravomocemi, čili vláda by v případě prosazení výhodného poměru v děleném systému neměla mít problémy s volbou svého muže do čela státu, a mohla si zabezpečit legislativu i exekutivu. Spor o rozdělení mandátů zablokoval jednání do té doby, než vládní strana, konkrétně Aleksander Kwaśniewski, přišla s návrhem na vy-

vážení „děleného“ volebního systému pro Sejm, „čistým“ volebním systémem pro senát, v jehož rámci měly jako volební obvody sloužit jednotlivá vojvodství v počtu 49, kde by se o své mandáty ucházeli vždy dva kandidáti. Vláda počítala s vítězstvím alespoň v polovině vojvodství, a proto odmítla návrh na vytvoření normálních volebních obvodů.

Solidaritě však tento ústupek uspokojil, takže nakonec souhlasila s volbami do Senátu podle vojvodství, navíc si vymohla pouze to, že ve dvou největších, katovickém a varšavském, se měli volit namísto dvou tři senátoři. Ve volbách do Senátu tak šlo o 100 křesel, volených bez omezení. Solidaria na „revans“ ustoupila od původně navrhovaného poměru 60 : 40 pro volby do Sejmu a přijala vládní návrh 65 : 35. Podle tohoto návrhu se voleb do Sejmu mohly zúčastnit stávající politické strany, tj. PSDS, ZSL a SD, které měly garantovaných 60 % křesel v dolní sněmovně, a s vládou spojená křesťanská sdružení (stojící mimo církev) PAX, UChS (*Unia Chrześcijańska Społeczna*) a PZKS (*Polski Związek Katolicko Społeczny*), které měly garantovaných 5 % křesel. Na vládní stranu tak připadalo celkem 299 křesel z celkového počtu 460. O zbývajících 35 % (161 křesel) se mohli ucházet nezávislí kandidáti mimo politické strany, avšak vláda i do těchto voleb hodlala vyslat tzv. bezpartijní kandidáty, kteří s ní byli spojeni (například mluvčí vlády Jerzy Urbani, který vstoupil do PSDS teprve po volbách).

Jestliže v prvním případě byli kandidáti vybíráni příslušnými stranickými grémi, pak v případě druhém museli pro svou volební registraci získat podporu nejméně 3 000 lidí, kteří dotyčnou kandidaturu stvrdili na podpisové listině. Pokud však adept na poslanecké či senátorské křeslo za oficiální stranu shromáždil 3 000 podpisů, mohl za ní kandidovat bez předběžného souhlasu příslušného stranického grémia. Získání mandátu bylo možné buď v prvním kole, pokud kandidát obdržel nadpoloviční většinu odevzdaných hlasů. Když se tak nestalo, postupovali první dva kandidáti do druhého kola, kde rozhodovala prostá většina. Jako platný volební listek byl uznán ten, na kterém volič seškrtnal jména kandidátů až na jedno. Zvláštní položku představovala tzv. státní listina. Vládní strana si tu byla tak jistá vítězstvím svých kandidátů (přestože na celostátní úrovni by musel každý z nich získat více než 8 600 000 hlasů!), že vůbec neuvažovala o možnosti požádat druhé kolo a jakékoliv pokusy o pojištění této možnosti byly uvnitř PSDS takřka všeobecně považovány za nemístný defetismus.

Ve chvíli, kdy byl vyjedlán poměr mandátů pro Sejm a dohodnutý zcela svobodné volby do Senátu, vznikl další problém kolem vztahu obou komor parlamentu, především ohledně možnosti Sejmu vetovat případně veto horní komory. Vláda trvala na třech pětinách hlasů, což při dohodnutém rozdělení poslaneckých křesel znamenalo, že by ji na prolomení, resp. prosazení vetu vystačilo 276 z 299 garantovaných křesel. Opozice prosazovala dvě třetiny hlasů, což by znamenalo, že k odmítnutí vetu se muselo sebrat více než

306 hlasů. Vláda nakonec v této věci ustoupila, opozice za to však zaplatila ústupky ve věci prezidentských pravomocí. Vláda chtěla silného prezidenta, který by stávající garnituře zajišťoval vliv ve státu, a přestože se u kulatého stolu oficiálně nedohodla konkrétní osoba, zřejmým a tehdy jediným myslitelným kandidátem na úřad prezidenta byl Jaruzelski. Konečná dohoda zněla, že prezident bude volen oběma komorami parlamentu jako Národním shromážděním na šestileté funkční období. Mezi jeho pravomoci patřilo právo veta (zrušitelné Sejmem dvoutřetinovou většinou), rozpuštění parlamentu, pokud Sejm ve tříměsíčním termínu neschválí po volbách vládu nebo státní rozpočet (od počátku jednání) nebo naopak přijme zákony, které prezidentovi znemožní výkon jeho úřadu.

7. dubna 1989 dal Sejm politickým dohodám od kulatého stolu legislativní podobu. Schválil volební zákon se změnami voleb z celostátní listiny. Dále přijal ústavní novely o zřízení senátu a úřadu prezidenta, potvrdil princip plurality odborového hnutí. 13. dubna Státní rada vyhlásila volby do obou komor parlamentu na 4. a 18. června. Na to 17. dubna navázala legalizace Solidarity, následovaná 20. dubna obdobným aktem v případě její rolnické odnože (nezávislí studenti se konstitovali teprve 22. září). Podle volebního zákona byla předurčena poslanecká skladba Sejmu, a to nejen s ohledem na přidělených 65 % mandátů pro tři plus tři oficiální politické subjekty, ale i s ohledem na počet křesel, které každý z nich získá, a to jak ve vícemandátových obvodech, tak v rámci celostátní listiny.

Mezitím odejel Lech Wałęsa s delegací Solidarity 19. dubna 1989 do Vatikánu, kde vyjádřil papeži Janu Pavlu II. poděkování za poskytnutou podporu a požádal jej o poježdění Polsku na jeho obtížné cestě k reformě. Krátce poté vyšlo 8. května 1989 první číslo opozičního, dodnes působícího renovaného deníku *Gazeta Wyborcza*.

Tab. 91 – Rozdělení mandátů pro volby v roce 1989 v rámci přidělených 65 % míst v polském Sejmu

	obvody	listina	celkem	%
PSDS	156	15	171	37,2
ZSL	67	9	76	16,5
SD	24	3	27	5,9
PAX	7	3	10	2,2
UCHs	6	2	8	1,7
PZKS	4	1	5	1,1
bezpartijní	–	2	2	0,4

Zdroj: Matkiewicz A., Wybory czerwcowe 1989, Warszawa 1994, s. 79, Roger East, Jo-lyon Pontin, Revolution and Change in Central and Eastern Europe, Revised Edition, London 1997, s. 38

Mluvíme-li v případě rozhovorů u kulatého stolu o opozici, je nutné mít na paměti, že v této době šlo o její nejživnější část, shromážděnou kolem vedení velké Solidarity v čele s L. Wałęsou. Nedá se totiž říci, že by celá opozice byla jedním a jeho výsledky nadšená. Již v průběhu rozhovorů došlo v řadě měst k vystoupením radikálních skupin, které jednak protestovaly proti „komuně“, ale rovněž kritizovaly vyjednatelce Solidarity za příliš obrátěné a kompromisní postoje a požadovaly rovnou svobodné volby bez omezení. Začalo intenzivní šíření opozice, jehož průběh a výsledky, spojené nakrátko se vznikem nových politických stran, ovlivňují vnitropolitický život v Polsku po celá 90. léta.

První kolo voleb začalo 4. června 1989. Sčítání hlasů probíhalo pomalu, ale již v odpoledních hodinách přicházely první výsledky z ciziny, kde se volilo na velvyslanectvích, obchodních zastoupeních i polských zámořských lodích. Ačkoli šlo o místa, kde by měli většinou pracovat lidé režimu oddaní, prověření a nezávadka dokonce přímo pracovníci bezpečnostního a zpravodajského aparátu, ve většině případů tu vítězili kandidáti Solidarity. Tyto dílčí výsledky byly však jen předzvěstí výsledků konečných, které byly vyhlášeny 8. června. Podle nich se první kolo voleb zúčastnilo 62 % voličů a nezavázli, čili Solidarity, obsadili 160 ze 161 míst přidělených v Sejmu a 92 míst v Senátu, vládní kandidáti získali 3 poslanecká křesla (2 za PSDS a 1 za ZSL) ve vícemandátových obvodech a žádné senátní. Zůstalo tak neobsazených 295 poslaneckých a 8 senátních křesel, na faktické porážce vlády však již druhé kolo nemohlo nic změnit (volební skóre bylo po prvním kole v rámci obou komor 252:3 ve prospěch Solidarity). Navíc z již z těchto výsledků bylo možné vyvodit závěr, že pro vládní kandidáty včetně PSDS nehlasovali ani členové jejich vlastních stran.

První kolo však přineslo problémy. Jeden spočíval v tom, že z celostátní listiny, kam vláda postavila svůj „tým snů“, prošli pouze dva kandidáti, ostatní v průměru získávali kolem 48 %. Původní návrh předpokládal, že do ní bude zařazeno 10 % mandátů (46). Když na účast v této kandidátní rezignovala Solidarity, vláda souhlasila s převodem 11 míst na vícemandátové obvody a státní listina tak zahrnovala pouze 35 míst. Vzhledem k tomu, že volební zákon neobsahoval žádné ustanovení o druhém kole voleb pro celostátní listinu a volbami prošli pouze dva lidé, zůstalo tu 33 neobsazených a neobsaditelných míst. Druhý problém spočíval v tom, že ve vícemandátových obvodech vláda nebyla schopná naplnit v prvním kole ani svou 65 % kvótu do Sejmu, protože voliči až na řídké výjimky nehlasovali pro konkrétní lidi, nýbrž se vlastně plebiscitárním způsobem rozhodovali mezi dvěma „můžstvy“. Na volebních listinách důsledně vyškrtávali jména lidí, spojených s vládou, takže nikdo z nich, až na tři uvedené, nezískal potřebnou nadpoloviční většinu.

První problém řešila změna volebního zákona mezi prvním a druhým ko-

len voleb, schválená 12. června dekretem Státní rady. Šlo sice o nezvyklou, nikoliv protiprávní věc, navíc nově zvolený Sejm tuto změnu potvrdil ex post. Podle dekretu 33 mandátů, propadlých při volbách na státní listinu, bylo rozděleno do běžných obvodů, kde se o ně mělo soutěžit ve druhém kole. Pro PSDS však bylo mimořádně obtížné zajistit si vhodné kandidáty do druhého kola. Ještě první garnitura pohorěla, bylo nutné umístit na kandidátky lidi alespoň nějak spojené s oficiálními stranami a přijatelné pro voliče. Tady se však vládě opět nevyplatila past, uchystaná pro Solidaritu. Požadavek, aby nezávislí kandidáti mohli vstupovat do voleb až po shromáždění tří tisíc podpisů, využila řada lidí, kteří se od oficiálních stran odpoutávali nebo byli odhodláni chovat se nezávisle na vůli jejich vedení.

Tímto způsobem se v „politické rezervaci“ vlády začali před druhým kolem objevovat lidé, kteří byli sice spojeni s PSDS (i ostatními stranami), rozhodně však nebyli ochotni vystupovat jako její poslušný nástroj. Solidarita si tento krok nejprve vyloučila jako subverzi, snahu vlády prezentovat své kandidáty jako „nezávislé“, avšak brzy se zjistilo, že tímto způsobem lze vládní blok rozložit a tito kandidáti získávali masovou podporu. Vláda tak měla své kandidáty, avšak ti se svým programem nijak nešli od těch opozičních. Po-dle dobových pozorovatelů takřka všichni vystupovali s programem zavedení kapitalismu v Polsku. Nejvíce hlasů pak dostávali ti, kteří ho prosazovali nejvíce. Po druhém kole, kterého se zúčastnilo již jen 25 % voličů, byl nový parlament obsazen následujícím způsobem:

Tab. 92 – Výsledky polských parlamentních voleb z června 1989

strana	Sejm mandátů	%	Senát mandátů
PSDS	173	38	0
Solidarita KO	161	35	99
ZSL	76	15	0
SD	27	7	0
PAX	10	5 *	0
UCHS	8	5 *	0
PZKS	5	5 *	0
nezávislí	0	0	1
celkem	460	100	100

* 5% mají tato seskupení celkem

Zdroj: Matkiewicz A., Wybory czerwcowe 1989, Warszawa 1994, s. 79; East R., Pontin J., Revolution and Change in Central and Eastern Europe, Revised Edition, London 1997, s. 38

tické legitimacy její dosavadní monopolní postavení, kterého nemohlo být již dosaženo jinak než silou, což za dané situace nepřicházelo v úvahu. Za druhé tím, že zcela přišla o horní komoru parlamentu a v dolní získala ne víc, než kolik předpokládala dohoda od kulatého stolu: z 560 křesel obsadila 173 proti 260 Solidaritu (jedno senátorské křeslo získal v plněm vojvodství nezávislý podnikatel Henryk Stoklasa, stojící však mimo Solidaritu). Za třetí tím, že takřka celá dosavadní elita PSDS ve volbách propadla v důsledku nápadu postavil ji do prvního kola na tzv. státní listinu. V důsledku tohoto neúspěchu bylo nutné mezi dvěma koly změnit volební zákon, avšak poté nastoupila garnitura lidí, kteří sice byli členy PSDS, ale nebyli ochotni podřídit se stranické disciplíně: 422 poslanců zasedlo do parlamentu poprvé, PSDS byla schopná ve volbách prosadit jen 13 svých poslanců z předchozího volebního období.

Krátce po volbách vystoupil 11. června 1989 mluvčí vlády J. Urban s tvrzením, že kulatý stůl pověřil výkonem úřadu prezidenta generála Wojciecha Jaruzelského. Solidaritu toto tvrzení pobouřilo, protože bylo polopravdou (existovala pouze nepsaná dohoda), vláda však nedbala a kromě prezidenta si nárokovala i úřad premiéra nové vlády. Jaruzelského nástup do prezidentské funkce byl však již dopředu problematizován výsledkem voleb, protože 260 hlasů opozice včetně blíže neurčeného počtu „neposlušných“ poslanců bývalého vládního bloku mohlo jeho volbu znemožnit. Nastoupila další jednání, po kterých vedení opozice dospělo k názoru, že s ohledem na „společenskou“ závazky Polska v rámci Varšavské smlouvy by nezvolení Jaruzelského mohlo působit nepřiznivným dojmem.

Opozice vyšla vládě vstříc, avšak nabídla obchod, který tehdy vyjadřoval známý Michnikův slogan „Káš prezident, náš premiér“, čili vyměnění generála na prezidentském stoličce za premiéra z řad Solidaritu. Vnější rámec dohadování uklidnilo teprve prohlášení Gorbačovova poradce Vadima Zagladina, který 3. července 1989 na dotaz ohledně vztahu Moskvy k případné vládě Solidaritu odpověděl, že sovětské vedení bude udržovat vztahy s každou vládou, která bude v Polsku zvolena. Michnikova nabídka přesto vyvolala v opozici další polemiky, které naznačovaly „nestrávené“ volební vítězství. Ukázalo se, že politická moc bez kvalitního vládního (především ekonomického) programu se může rychle změnit v nemilé břemeno.

S významnou podporou transformace polské společnosti však přišla cizina. Ve dnech 9.–10. 1989 července pobýval v Polsku na oficiální návštěvě americký prezident George Bush. Ve svém projevu k polskému parlamentu nastínil plán financí podpory dalších reforem, zahrnující přímou dotaci ve výši sto milionů dolarů pro soukromý sektor, a přišel, že Spojené státy podporují Světové bance udělení dalších 325 milionů dolarů pro polské zemědělství a průmýsl a 15 milionů dolarů, určených ke zlepšení ekologické situace v Krakově o jeho okolí.

19. července se sešly obě komory parlamentu k volbě druhého poválečného prezidenta (prvním a nadlouho posledním byl B. Bierut). Přítomno bylo 544 poslanců a senátorů, odevzdáno bylo 7 neplatných a 537 platných hlasů, z nichž 270 bylo pro Jaruzelského, 233 proti a 34 se zdrželo volby. Jelikož prezident měl být zvolen nadpoloviční většinou platných hlasů, která v tomto případě činila 269, Jaruzelski prošel většinou jednoho hlasu.

Posledním pokusem odcházející moci ovlivnit situaci ve svúj prospěch byl-

Tab. 93 – Národnostní vývoj Polska 1954–1992

	1954	%	1960	%	1992	%
Poláci	26 352 000	97,6	29 274 000	98,4	37 486 000	97,6
Němci	200 000	0,7	3 000	0,0	350 000	0,9
Ukrajinci	162 000	0,6	180 000	0,6	265 000	0,7
Bělorusové	148 000	0,5	170 000	0,6	215 000	0,5
Židé	70 000	0,3	30 000	0,2	15 000	0,0
Slováci	19 000	0,1	20 000	0,1	20 000	0,1
Rusové	17 000	0,1	20 000	0,1	13 000	0,0
Rómové	12 000	0,1	12 000	0,0	25 000	0,1
Litevci	9 000	0,0	10 000	0,0	9 000	0,0
ostatní	11 000	0,0	12 000	0,0	20 000	0,1
celkem	27 000 000	100,0	29 731 000	100,0	38 418 000	100,0

Pozn. Uvedené údaje jsou relevantní s výjimkou německé menšiny, kde ohromný výkyv v odhaděch mezi lety 1954–1992 souvisel s tím, že když jen v letech 1955–1957 vyjelo z Polska zhruba 200 000 etnických Němců (převážně do SRN) a další následovali po roce 1970, uvažovalo se, že německá menšina de facto přestala existovat. Když se na počátku 90. let zjistilo, že k německé národnosti se v Polsku řádově hlásí statisíce lidí (někteří autoři mluví o 350 000–450 000), způsobilo to jistý rozruch. Vysvětlení se hledalo v tom, že v těch oblastech (Mazury, Varmínsko, Opole), kde byla tato „nová“ menšina nejširší (byla tu silně zastoupená i před rokem 1945), došlo v politicky uvolněných, ale ekonomicky problémových 70. a hlavně 80. letech pod vlivem přitahování západoněmeckého vzoru ke změně národní autoidentifikace u tzv. autochtonů jako po-
puťace, která se přechytila mezi dvěma identitami dle okolností. Pravděpodobnější je to, že po roce 1945 pravděpodobně celá řada lidí z této skupiny zřejmě ze strachu před odvetnou represí či odsunem optovala pro polskou národnost a že tato opce byla účelně uznána. Když se změnil vnitropolitické poměry, opce se znovu změnila. Když přichýlená měla způsobit jen popularita SRN, pak by většina těchto lidí v Polsku zřejmě ne-
zůstala. Z tohoto hlediska se ovšem ukazuje, že poválečná autochtonizační akce měla mnohem větší úspěch, než se běžně líčí.

Zdroj: Eberhardt P., Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w. Warszawa 1996, s. 127–131 (odhady pro rok 1954 citovány dle Kwilecki A., Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej. Kultura i Społeczeństwo, č. 4, 1963, pro rok 1960 dle Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, t. IX, Warszawa 1967, výpočet údajů pro rok 1992 viz zdroj)

lo sestavování nové vlády, kterým prezident 2. srpna pověřil ministra vnitra, generála Kiszczaka, ten však neuspěl. V této době již politické strany mimo PSDS dávaly jasné najevo, že se bez komunistů ve vládě snadno obejdou. Když 7. srpna s tímto návrhem přišel L. Wałęsa, trvalo jen dva dny, než lidovci i demokraté oznámili, že jsou ochotni jít se Solidaritou do vlády. Solidarita si však ještě stále nebyla jistá tím, že její vítězství je konečné a 15. srpna Wałęsa svá původně vyzyvavá slova zmínil prohlášením, že ně-
která ministerstva (vnitro a armádu) ponechá v rukou komunistů.

Po Kiszczakově neúspěchu se 24. srpna 1989 prezident obrátil na Tadeusze Mazowieckého, který 13. září představil nový kabinet, složený z opozičního Parlamentního občanského výboru (12 křesel), PSDS (5), ZSL (4) a SD (3); vládu schválilo 402 ze 415 přítomných poslanců dolní sněmovny. Komunisté v této vládě získali křeslo místopředsedy vlády (C. Kiszczak) a čtyři další důležité resorty: vnitra (C. Kiszczak), obrany (F. Świrci), zahraničního obchodu (M. Świrci) a dopravy, plavby a spojů (A. F. Wieliński). Další setrvání těchto ministrů ve vládě však ovlivnil fakt, že na konci roku 1989 se sešel poslední sjezd PSDS, na kterém byla tato strana 27. ledna 1990 rozpuštěna. Zmínění ministři pak vládu začali opouštět v průběhu léta 1990.

Maďarsko: ústavní revoluce

Po Grószově nástupu k moci se vnitropolitický vývoj v roce 1988 zrychlil. Nový muž měl v rukou vedení státu i strany, ale jeho politika se dostávala do skluzy ve vztahu k očekávání společnosti. Demontáž systému byla cítit ve vzduchu, ale MSDS stále nebyla ochotna se jej vzdát. To ukázala její květnová konference s pokusem udržet koncepci tzv. rozvinutého socialismu při životě, což podporovalo konzervativní křídlo strany, které si ještě zachovalo určité pozice. Spor mezi reformní a protireformní frakcí, který zabíral většinu roku 1988, dlouho udržoval politický pat, z něhož ve svém postavení těžil K. Grósz. Tato situace však nakonec trvala jen do listopadu. Dívodem její neudržitelnosti byly stále a především ekonomické problémy, které se vzhledem ke sporu uvnitř MSDS řešily spíše nárazově a zvyšovaly nespokojenost lidí. V listopadu se reformní skupina konečně dostala ke slovu. Grósz, tehdy ještě generálního tajemníka MSDS, vystřídal v úřadu premiéra technokrat Miklós Nemét, politik odhodlaný k razantním zásahům do národního hospodářství i za cenu sociálních problémů. Spolu s Nemétem obsadili vládní exekutivu další reformně orientovaní lidé (Imre Pozsgay, Gyula Horn, Reszö Nyers), spojení at již s původní koncepcí nového ekonomického mechanismu nebo dokonce s hospodářskou politikou I. Nagye. To

znamenal počátek konce nejen konzervativců, ale komunistické strany vůbec. Neměthova vláda začala krátce po svém nástupu provádět hospodářské, ale i dílčí politické změny, když v prosinci 1988 předložila parlamentu novelu zákona o společném a shromažďovacím právu. Tyto zákony po svém schválení na počátku dalšího roku vytvořily legální bázi vzniku nových politických stran a hnutí (jako jedno z prvních využilo této možnosti nově založené Demokratické sdružení maďarských Romů).

V lednu 1989 znovu vstoupila do hry ekonomika, když vláda zvýšila ceny a neposkytla dostatečnou příjmovou kompenzaci, takže o další stupeň zesílila nespokojenost, což reformní skupina v MSDS mohla využívat ve svůj prospěch. Brzy se však stalo zřejmým, že pro konečný a definitivní úspěch musí tato skupina uskutečnit zásadní průlom do přežívajícího kádárismu – musí jej zneškodnit v samotných jeho kořenech, které zapustili v troskách potlačené revoluce roku 1956. To se začalo odehrávat již od počátku roku 1989, kdy byla oficiálně 26. ledna povolena exhumace a nový pohřeb ostatků I. Nagye a jeho popravených spolupracovníků, což ještě 10. listopadu 1988 K. Grósz v interview pro *Le Monde* vylučoval jako nemožné. Toto rozhodnutí souviselo se závěry komise historiků, která se již delší dobu zabývala otázkou hodnocení revoluce a dospěla k závěru, který na stranickém fóru přednesl I. Pozsgay: v roce 1956 se odehrálo lidové povstání proti partijní oligarchii, ponižující národ. Tento průlom byl zásadní, a to nejen pro maďarské poměry. Pozsgayovo vystoupení aktualizovalo dobová hodnocení roku 1956 z pera předních západních politologů a historiků (Raymond Aron a Hannah Arendtová) jako antitotalitní revoluce, což definitivně pohýbilo možnost jakýchkoliv dalších převleků režimu, který tak ztratil poslední zbytky vnitřní legitimity a vzhledem k zatím indiferentnímu postoji Moskvy i poslední možnou oporu své existence. Tento stav věci konstatovalo únorové plénium ÚV MSDS ústy Janosze Berecze, vůdce konzervativní skupiny, která připustil, že strana ztratila schopnost řídit společnost. Stalo se otázkou času, kdy podobný průlom postihne další země sovětského bloku, které prošly zlomením srovnatelným s maďarským rokem 1956 – Československo (srpen 1968) a Polsko (prosinec 1981). Příznakem rodící se zahraniční autonomie se stalo navázání diplomatických vztahů s Korejskou republikou 10. února 1989, na což KILDR reagovala odvoláním svého velvyslance z Budapešti.

První únorové plénium převážilo vývoj v MSDS směrem k ideji politické plurality, což potvrdilo analogické zasedání strany ve dnech 20.–21. února 1989, kde se již začalo jednat o problému nové maďarské ústavy, zbavené ideologických paragrafů. Současně se potvrdila snižující se schopnost strany ovlivňovat vývoj v zemi. Vnitřní dělení MSDS však v této době svým tempem začínala zaostávat za spontánním pohybem společnosti, který nemalo ovlivnit vlny maďarských uprchlíků ze Sedmihradska (například

24. února bylo zaregistrováno 13 000 běženců) nebo také zastavené rušení rozhlasové stanice *Svobodná Evropa*. Politický skluz prokázaly také březnové oslavy výročí maďarské revoluce 1948, kterých se MSDS pokusila využít ke svému prospěchu, jistá si tím, že její nový program, přijatý v této době, obnoví důvěru společnosti v její schopnosti. To se nestalo, protože lidé, zaujatí vlastními problémy, již s režimem ani nepočítali. Stresovou situací prohluboval i fakt, že komunistům byla předložena politická výzva v podobě prvních celostátních konferencí opozičního seskupení Demokratické fórum (11. března) a obnovené Malorolnické strany (23. března). Přelom března a dubna pak přinesl další změny.

Na počátku dubna konstatoval K. Grósz, že Maďarsko se přiblížilo hranici neschopnosti splácat své zahraniční dluhy a ekonomický problém znovu pohnul vývojem v MSDS, kde aktivita reformní skupiny vedla k jejímu postupnému rozpadu na jednotlivé názorové proudy. Proti možnosti úplného rozkladu strany však vystoupili 15. dubna i někteří reformisté (R. Nyers a I. Pozsgay) s argumentem, že tím vznikne politicky labilní prostředí, které ohrozí pokusy o nápravu ekonomiky. Přibývalo však stále více momentů, které MSDS v její stávající podobě vytlačovaly na okraj dění a které stále více vtahovaly do hry otázku kontinuity již nejen s revolucí roku 1956, ale i se staršími vrstevami maďarské historie: 3. dubna se konala smuteční mše za posledníma maďarskými císaři Zitu, 5. dubna byl oznámen záměr postavit pomníky obětem sovětské intervence a odvety po roce 1956, 6. dubna vláda ohlásila počátek stahování sovětských vojsk z Maďarska (do června mělo odejít první 10 000 z celkového počtu zhruba 60 000 vojáků), 28. dubna Maďarsko oficiálně navštívil Otto von Habsburg, 6. května odyslal státní rozhlas autentické projevy Imre Nagye a Pála Malétera z doby revoluce 1956 atd.

Děly se věci na socialistický režim nevídané a snižující schopnost MSDS ovlivňovat situaci na minimum. Dubnové plénium ÚV MSDS přineslo personální změny ve prospěch reformního křídla, ale strana jako celek se dostávala stále více mimo realitu. Grósz si sice udržel svou pozici, ale celá organizační struktura pod ním se postupně rozpadala. Jeho názor, že strana dostatečně silně nevystupuje proti těm, kteří ji rozkládají, což tvrdila pasáž z komuniké, vydaného teprve tři dny po skončení pléna, útočil proti reformistům. Ti, v čele s I. Pozsgayem, odpovéděli založením tzv. kecskemétského kroužku (dliny), který požadoval další změny MSDS. Grósz se ještě v průběhu dubna a počátku května pokoušel různými způsoby mobilizovat své přívržence pro zachování strany. Tyto snahy zesílily zvláště poté, co kecskemétský kroužek předložil novou koncepci strany, která již počítala se vznikem multipartitního systému. Grósz čelil této iniciativě, která vyvolala velmi záporné reakce především v NDR a Československu, vlastní protikampaní, obviňující reformisty z likvidace strany, ale jejich úsilí nebyl schopen klást příliš účinný odpor.

Kontraverzní projekty mělo projednávat další plénium svolané na 8.-9. května 1989, které však přineslo obrovský zlom, jenž vše otočil: v jeho průběhu byl z funkce předsedy strany a člena ústředního výboru uvolněn János Kádár, v té době již vážně nemocný. Odchod politika, který ve spolupráci s Moskvou pohřbil maďarskou revoluci roku 1956 a nahradil ji vlastní specifickou verzí komunismu, znamenal, že diskuse a spory o další osud MSDS tím rázem získaly nový rozměr. To se projevilo i ve vnějším ohlasu maďarského dění, a to hlavně v sovětském bloku, kde se tak vedle Polska objevila další trhlina, kterou dosud ostatní komunistické strany sledovaly s rostoucími obavami. Maďarská „anomálie“ byla o to znatelnější, že její vznik provázely problémy v zahraniční politice, kterou v této době již vedl další z členů reformní skupiny v MSDS, Gyula Horn.

Na počátku června se maďarská vláda rozhodla zastavit stavební práce na své části gigantického vodního díla Gabčíkovo-Nagymáros, což vyvolalo nespokojenost Prahy. Současně se vyhroutily maďarsko-rumunské vztahy, když předseda parlamentu M. Szűrös označil 12. května 1989 Rumunsko za diktaturu. Rumunský vůdce Ceaușescu reagoval o čtyři dny později na kritiku postupu vůči maďarské menšině obviněním Budapešti z používání hitlerovských metod, a to v době, kdy příslušníci této menšiny prchali z Rumunska po tisících. 3. srpna pak odvolalo Rumunsko svého velvyslance z Budapešti na protest proti interview s rumunským exkrálem Michaelem v maďarské televizi.

Vnitřní dění v Maďarsku se však ještě více začalo přibližovat polskému, když v této době předseda parlamentu, Matyas Szűrös, navrhl opozici jednat u „kulatého stolu“. 10. června 1989 byla podepsána dohoda o jejich zahájení a ve stejný den parlament rozhodl potvrdit vládní rozhodnutí zastavit stavební práce na své části Gabčíkovo-Nagymárose. Grósz jako „obroditel“ MSDS opět přišel o další část svého vlivu, avšak když Kádárovo odstoupení vrátilo na scénu tabuizované téma roku 1956, nastolili ve snaze získávat politické body otázku protiprávního odsouzení a popravy Imre Nagye. Když 14. června začal v Budapešti třístanný „kulatý“ stůl, nejprve se odehrál souboj o mrtvého Nagye. MSDS se jej snažila přivlastnit jako „svého“ člověka a využít jej jako symbol usmíření, což opoziční seskupení odmítala, jelikož v jejich výkladu Nagye reprezentoval politika opouštějícího komunismus, který zemřel ve jménu národní suverenity. Tento spor měl praktický význam, protože se na 16. června chystal pohřeb ostatků I. Nagye a v souvislosti s tím se nabízel srovnání s pohřbem L. Rajka, který stál na počátku revoluce 1956. Také v tomto případě se vývoj ubíral podobným směrem, ale s jiným koncem, který již tušily okolní režimy, jež na tyto události reagovaly stále podřadněji.

Do causy Nagy měla ještě na poslední chvíli zasáhnout Moskva. Ve stejný den, kdy probíhal Nagyův pohřeb, zaslal Gorbačovovi šéf KGB Kryučkov

dosier s dokumenty, týkajícími se Nagyovy práce v NKVD ve 30. letech. Tyto dokumenty byly „objeveny“ v archívech sovětské bezpečnosti nikoliv náhodou v roce 1988. Kryučkov se netajil svým záměrem: dokumenty zveřejnit a narušením Nagyovy legendy oslabit reformní vývoj v Maďarsku. Byl tu navíc i osobní moment: v době potlačení maďarského povstání sloužil Kryučkov jako třetí tajemník sovětského velvyslanectví v Budapešti a velmi přesně tak vnímal význam Nagyovy osobnosti jako symbolu maďarského vymanování ze sovětského objetí. Dokumenty však byly ještě před zveřejněním zaslány do Budapešti, kde o nich v létě 1989 jednalo interně vedení MSDS, které jejich publikování neschválilo, i když se zprávy o nich na veřejnost dostaly. Teprve v roce 1993 potvrdil K. Grósz, že jde o skutečné a pravé dokumenty. S ohledem na účelové vytažení dokumentů ze sovětských archivů i na fakt, že jde pouze o součást většího fondu, jehož povahu neznáme, je však informace z nich pocházející nutné brát s jistou rezervou. Nagyův pohřeb a zahájení rozhovorů u kulatého stolu rozhybaly MSDS, která na svém plénu 23.-24. června 1989 rozhodla o urychleném svolání stranického sjezdu na říjen 1989. Podstatnější však byly personální změny, vedoucí k sesazení K. Grósze, jehož ve funkci vystřídal 23. července R. Nyers, ale ne již jako tajemník, nýbrž jako předseda strany, stojící v čele čtyřčlenného předsednictva (dále K. Grósz, M. Neméth, I. Pozsgay) přebírajícího výkonnou moc. Politbyro se změnilo v politický výkonný výbor a početně se rozšířilo.

Probíhajících jednání u kulatého stolu se zúčastnily tři strany: MSDS, v níž iniciativu převzalo reformní křídlo, dále opozice, kterou zastupovaly jednak historické strany (malorolníci, sociální demokracie, křesťanská demokracie), jednak nové vzniklé opoziční seskupení, z nichž hlavní roli hrály Demokratické fórum (*Magyar Demokrata Fórum* – MDF), Aliance svobodných demokratů (*Szabad Demokraták Szövetsége* – SzDSz) a Federace mladých demokratů (*Fiatal Demokraták Szövetsége* – FIDESZ), a konečně seskupení tzv. společenských organizací, zahrnující členy režimní národní fronty jako ženské organizace, odbory, mládežnické organizace apod. Přesněji řečeno, probíhala dvoustranná jednání, kterých se zúčastnila MSDS (a její pobočné organizace) a tzv. „opoziční kulatý stůl“ (*Ellenzéki Kerekasztal* – EKA), zahrnující starou a novou opozici. Alespoň pro první měsíce bylo v úvahu nutné brát také postkádrovské komunisty, kteří kulatý stůl odmítali.

Jednání probíhala ve dvou rovinách. První z nich se bezprostředně týkala změny mocenského uspořádání, čili schopnosti vytěžit pro sebe v průběhu vlastních rozhovorů co nejlepší výsledky. Druhá z nich zahrnovala otázku celkového rámce, v němž by nezvratná změna poměrů měla probíhat. Maďarské poměry byly v rámci středu Evropy specifické tím, že změna systému tu probíhala jako změna ústavní v tom smyslu, že nebyly vytvářeny ani

hybridní formy přechodu, jako v polském případě polosvobodných voleb, ani rekonstruované vlády, jako v Československu, ale pozornost se soustředila rovnou na svobodné volby jako nejvyššího arbitra vývoje. Po plénu MSDS z 20.-22. května 1988, které se ještě naposled pokusilo uskutečnit rekonstrukci politického systému podle hesla „socialistický pluralismus na základě vedoucí role strany“, kulaté stůl poprvé znamenal vytvoření konsensu ve věci standardní pluralitní demokracie.

To ovšem předpokládalo určité vyrovnání politických charakteristik jednotlivých účastníků kulatého stolu, resp. nalezení společného prostoru, v němž mohla být ústavní změna projednána. Reformní komunisté byli nuceni modifikovat svůj tradiční, po Kádárovi zděděný paternalistický postoj ke společnosti, což nakonec dosti výstižně vyjadřoval Pozsgayův výrok, podle kterého nová MSDS povede lidi k pozitivní budoucnosti skrze demokracii. Současně opoziční seskupení slevila z využívání nátlakových akcí ve prospěch důrazu na dodržování pravidel politické hry. V průniku obou postojů vznikl prostor vzájemné dohody se základním známkou politické demokracie, na níž by mohly participovat jak postpaternalistické postoje reformních komunistů, tak občanské postoje opozice. Tato situace byla výhodná pro další jednání hlavně z toho důvodu, že vylučovala ze hry postkádárovské konzervativce, což současně přispívalo k další transformaci MSDS, současně se tím jednání zjednodušila, jelikož jejich třetí strana, tj. režimní společenské organizace, zcela vypadly ze hry. V jejich případě totiž nebylo možné zaručit výše zmíněný konsens vzhledem k tomu, že představovaly spíše rezervuár konzervativních neokádárstů než stoupenců občanského konsensu. Na druhé straně však úporné soustředění právě na tento moment pohlcovalo veškerou energii jednání u kulatého stolu, což se projevovalo v postupné redukci další agendy, která se měla projednat. Původní projekt kulatého stolu předpokládal jednání ve dvanácti podvýborech, z nichž polovina se měla věnovat politické transformaci a polovina společensko hospodářské problematice, avšak právě tato druhá polovina byla postupně utlumena. Nutno dodat, že k této situaci výrazně přispíval i postoj opozice, která se snažila hospodářskou agendu stáhnout z jednání jednak proto, že se obávala možnosti jejich využití reformními komunisty, kteří stále měli v rukou příslušnou exekutivu (například možnost ovlivňovat před volbami veřejné mínění zvyšováním platů apod.), jednak proto, že tyto otázky chtěla řešit až po volbách, které ji, v případě vítězství, mohly dát prostor k formulování vlastní koncepce hospodářského rozvoje. Neipodstatnější však bylo zřejmě to, že maďarská ekonomika dospěla v této době do katastrofálního stavu, kdy za hranicí dluh pomalu šplhal k 15 miliardám dolarů. Kterákoli ze stran kulatého stolu, jež by se chtěla této věci ujmout, riskovala hlasy ve volbách, takže poměrně rychlé a neprotestované utlumení výborů pro společensko-hospodářské problémy mohlo být v zájmu obou hlavních účastníků.

V průběhu jednání se odehrálo finále vyrovnávání s minulostí, když 6. července 1989 Nejvyšší soud rehabilitoval popravené vůdce revoluce 1956 v čele s I. Nagyem a ve stejný den zemřel János Kádár (v 9.00 soudní verdikt, v 9.16 úmrtí). Avšak tato událost již spíše dotvzovala rozlučku s kádáristem a současně i přesahovala i Nagyův odkaz tím, že do dění byla zahrnována možnost zcela nelevicové a suverénní varianty vývoje. Rok 1956 se mění v symbol, který však mohl být obecně akceptovatelný vzhledem k tomu, že překrýval obrany národní nezávislosti a protitotalitního odporu převážil nad případnou úvahou o vnitřní perspektivě maďarské revoluce. Rezigance kulatého stolu na společensko-hospodářská témata a neutralizace revoluční tradice z hlediska její vnitřní náplně však vedly k zajímavé a poněkud paradoxní situaci. Na jedné straně se u kulatého stolu rozhodovalo o vytváření prostoru společného konsensu, z něhož by bylo možné vyjít při vytváření konečného mechanismu změny systému, na druhé straně účastníci tohoto kulatého stolu vlastně neměli, kromě termínu a způsobu konání voleb, co lidem nabídnout. A to za situace, kdy se lidé stále více zajímali o svou životní úroveň a politika ustupovala stranou včetně Nagyovy rehabilitace, která zdaleka nebudila tolik pozornosti jako před několika měsíci. Účastníci kulatého stolu tak subjektivně vstupovali do politické hry jako po politické straně či politická hnutí, fakticky však byli jen politickými subjekty *in spe*, jejichž autenticitu mělo prokázat teprve formulování úplného předvolebního programu a samozřejmě volby.

Reformní komunisté měli na své straně určitou zkušenost s řízením hospodářství, a dokonce i v případě neutěšené situace, která byla produktem této zkušenosti, stále argumentovali tím, že radikální verze koncepce nového ekonomického programu, která byla zastavena proti jejich vůli, neměla šanci prokázat své kvality. Reálný význam tohoto argumentu (jme jedni, kteří jsou vybaveni zkušeností a schopností řídit ekonomiku) dokládá i fakt, že byl vědomě použit maďarskými postkomunisty ještě v předvolební kampani roku 1998 a nevedl k jejich razantnímu propadu. MSDS však stále ještě byla starou komunistickou stranou, stále ještě držela v rukou mocenský aparát, a především v rovině politické trpěla deficitem důvěry. V tomto ohledu spočívala jistá výhoda na straně opozičních stran, vystupujících v roli beranidla rozblýjícího starý režim. Jejich kapitál byl však více v naději než v konkrétních výsledcích, které samozřejmě zatím nemohly nijak prokázat. K tomu se přidávala další důležitá okolnost, totiž nutnost připravit novou politickou elitu, která by byla schopná převzít moc a také ji efektivně vykonávat.

Opozice byla stále poměrně slabá, čemuž odpovídal i často velmi vysoko vyňmaný radikalismus jejich postojů a požadavků, navíc představovala na rozdíl od poměrně kompaktní MSDS, která byla v rukou reformátorů, přece jen seskupení několika proudů, které měly své vlastní ambice. I toto dohadování komplikovalo její postavení. Jednání mezi politickými subjekty,

z nichž jeden (MSDS) má pevné zázemí, avšak poměrně nízkou důvěryhodnost, zatímco druhý má důvěru, ale postrádá zkušenost, čili komunikace mezi zkompromitovanou zkušeností a nezkušenou perspektivou, vytvářelo pouto vzájemné potřeby, jakýsi klín, který mohl roztrhnout skutečně teprve volby. V poznání tohoto faktu, ke kterému postupně dospěly obě strany, se současně skrýval principiální zlom: definitivně se přestalo jednat o agonii starého režimu, ale o boj o moc v novém uspořádání, na jehož platnosti se obě strany dohodly.

Nemalou roli sehrál vnější kontext rozkládajícího se sovětského bloku a sovětské podpory politických změn. Jestliže rehabilitace revolučního roku 1956 a její převedení do roviny národní symboliky zभावovaly maďarský vývoj obav z vnějšího zásahu, pak přímou inspirací pro vlastní změny představovala polská paralela, čili vědomí, že bez jakýchkoliv násilných excesů se nablízkou odehrává analogická proměna. V létě a na podzim vstoupili do dění faktor, který se záhy stal nejen katalyzátorem vnitřního vývoje, ale umožnil Maďarsku okusit pocit autentické suverenity. Tímto faktorem byl exodus občanů NDR přes Maďarsko a další země středovýchodní Evropy do Spolkové republiky. V polovině srpna 1989 zaplnili východoněmečtí uprchlíci budapeštskou ambasádu SRN a bylo nutné jejich situaci nějak řešit. Za tímto účelem ojeři G. Horn a M. Nemeth 25. srpna 1989 do Bonnu a vzápětí ještě Horn podnikl 31. srpna cestu do NDR. Výsledkem těchto cest bylo veřejné prohlášení maďarské vlády, která 11. září 1989 vypověděla smlouvu s NDR o zamezení výjezdu jejich občanů do země, pro které nemají patřičná víza, a rozhodla se umožnit exulantům výjezd do SRN přes maďarsko-rakouskou hranici, již dříve zbavenou většiny zátarasů, drátěných plotů a jiných překážek, kterými se Kádár kdysi ohradil před západním světem. (Nastříhaný odstavec drát se již v srpnu stal žádaným obchodním artiklem, který zpracovávala a prodávala maďarsko-rakouská *joint venture*. Začal, doslova i v přeneseném slova smyslu, rozprodávět železné opony.) Ještě před oficiálním svolením využila 19. srpna 1989 skupina několika set občanů NDR nabídky maďarské sekce Panevropské unie a s její pomocí přešla nestrážovaný úsek maďarsko-rakouské hranice u Šoproně.

V době vrcholícího exodu východoněmeckých občanů se také 18. října 1989 uzavřelo jednání u kulatého stolu dohodu, obsahující řadu momentů, týkajících se například změny právního řádu, podřízení lidových milic armádě, která měla být depolitizována atd. Nejpodstatnější však byly postuláty, zaměřené na vlastní mechanismus změny systému. Na rozdíl od Polska zde měly být volby zcela bez omezení, avšak spor vznikl ohledně pořadí volby prezidenta a parlamentu. Původní návrh přepočítával jako první volbu prezidenta, jehož by však volil ještě starý parlament. MSDS předpokládala, že tímto způsobem obsadí do úřadu prezidenta svého člověka, tj. I. Pozsgaye. Proti tomu však vystoupily radikální složky opozice, především SzDSz

a FIDESZ a nezávislé odbory, které zorganizovaly podpisovou akci, prosazující odložení volby prezidenta po parlamentních volbách. MSDS kontrovala návrhem, aby v tomto případě byl prezident volen přímo, protože počítala s tím, že Pozsgayova kandidatura tak získá potřebné množství hlasů, ať již s ohledem na potenciální přívržence nebo kvůli vnitřním sporům v opozici. Právě ty, kromě obav z případného úspěchu komunistického kandidáta, byly důvodem sporu o pořadí voleb. Opozice v této době procházela rozpadem na většinu kolem Maďarského demokratického fóra a menšinu, reprezentovanou hlavně svobodnými a mladými demokraty, obávajícími se majorizace svých partnerů.

Říjnová dohoda vyvolala konečné štěpení uvnitř MSDS, která se na svém sjezdu 10. října 1989 rozpadla a namísto ní se ustavily dvě nové strany: reformisté založili Maďarskou socialistickou stranu v čele s R. Nyerssem (*Maďarskí socialistická Part – MSzP*), postkádárské, vedení K. Grószem, zůstali

Tab. 94 – Výsledky parlamentních voleb v Maďarsku z března 1990 (rozdělení mandátů podle výsledků voleb)

Počet kandidátů registrovaných pro				
Strana	1. kolo	2. kolo	%	mandáty
Maďarské demokratické fórum (MDF)	174	154	24,73	165
Aliance svobodných demokratů (SzDSz)	173	138	21,39	91
Malorolnická strana (FKGP)	163	70	11,73	44
Maďarská socialistická strana (MSzP)	174	57	10,89	33
Federace mladých demokratů (FIDESZ)	82	11	8,95	21
Křesťanskodemokratická lidová strana (KDNP)	105	24	6,46	21
Agrární aliance	88	7	3,13	1
Nezávislí	6			
Ostatní				4
Menší *				8
celkem			100,00	394

* volební zákon garantuje menšinám 8 křesel bez ohledu na dosažený výsledek
Zdroj: East R. Pontin J., Revolution and Change in Central and Eastern Europe, Revised Edition, London 1997, s. 68

u původního názvu i programu. Inovace dovršilo rozhodnutí parlamentu z 18. října o změně názvu státu na Maďarskou republiku, které slavnostně, třeba že ne příliš šťastným způsobem, vyhlásil v den výročí zahájení revoluce 23. října 1989 předseda parlamentu M. Szűrös, když připomněl shromážděným lidem nutnost zachování přátelských vztahů se Sovětským svazem. Spor o volby vyřešilo až referendum z 29. října, jehož výsledkem bylo rozhodnutí (prosasené většinou necelé 0,1 %) o přeložení parlamentních voleb před prezidentské, takže prezidenta měl volit nový parlament. Po dalších jednáních bylo 9. prosince rozhodnuto o pořádání parlamentních voleb v březnovém termínu roku 1990, a to podle původních dohod z října a volebního zákona, schváleného 20. října 1989 v rámci změn ústavy (s dodatečnou novelou z počátku roku 1990). Volební zákon předpokládal 4 % klauzuli pro vstup do parlamentu a kombinaci většinového a poměrného systému v rámci dvoukolové volby do jednokomorového parlamentu.

První kolo prvních svobodných voleb proběhlo 25. března 1990, druhé kolo pak 8. dubna 1990 za nepřítis vysoké účasti voličů (65 % v prvním a 45 % ve druhém kole). Do voleb legálně působilo celkem 65 politických stran a hnutí, ale jen 30 (včetně polozky nezávislých kandidátů) z nich bylo schopných zaregistrovat se. Celkem se voleb zúčastnilo 1623 kandidátů v prvním a 495 ve druhém kole. Volebním mýlnem úspěšně prošlo šest samostatných stran, které obsadily 376 ze 386 volených parlamentních křesel (volební zákon rezervuje trvale 8 křesel pro menšiny).

Tab. 95 – Vývoj národnostní struktury v Maďarsku v letech 1960–1990 (v tisících) (podle jednotlivých sčítání)

národnost	1960		1970		1980		1990	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Maďaři	9 786,0	98,2	10 166,2	98,5	10 579,9	98,8	10 172,5	98,0
Němci	50,8	0,5	35,6	0,3	31,2	0,3	37,5	0,4
Židé*	–	–	–	–	–	–	50,0	0,5
Chorvati	33,0	0,3	21,9	0,3	20,5	0,2	17,6	0,2
Slováci	30,7	0,3	21,2	0,2	16,1	0,1	12,7	0,1
Rumuni	15,8	0,2	12,6	0,1	10,1	0,1	8,7	0,1
Srbové	4,6	0,0	7,9	0,1	3,4	0,1	3,0	0,0
Slovinci	–	–	4,2	0,0	3,1	0,0	2,6	0,0
ostatní	40,1	0,5	52,5	0,6	45,2	0,5	70,2	0,7
celkem	9 961,0	100,0	10 322,1	100,0	10 709,5	100,0	10 374,8	100,0

* Židé nebyli evidováni jako národnostní skupina, jde o odhad podle náboženských statistik

Zdroj: Eberhardt P., Miedrzy Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w. Warszawa 1996, s. 244

Dne 2. května 1990 zvolil nový parlament prvním prezidentem Maďarské republiky Árpáda Göncze z SzDSz (jeho protikandidát I. Pozsgay získal 17 %), jenž druhý den pověřil Józsefa Antalla z vítězného MDF sestavením nové vlády. Ta vznikla 16. května 1990 jako koaliční vláda MDF, křesťanské demokracie (KDNP) a malorolnické strany (FKGP). Grószova MSDS zcela pohorěla, reformovaná MSZP získala ještě méně hlasů, než komunisté v listopadových volbách roku 1945.

NDR: *Wir sind das Volk – wir sind ein Volk*

V prosinci 1988 byla ve východoněmeckém tisku publikována vyhláška o možnosti využití humanitárních důvodů k vystěhování do SRN, na kterou lidé reagovali velmi spontánně a rychle. V lednu 1989 velká skupina lidí obsadila velvyslanectví SRN ve východním Berlíně a počet žadatelů o vystěhování rostl, takže do května 1989 bylo podáno již kolem 100 000 žádostí. V polovině roku 1989 to bylo již přes 125 000 lidí (na nátlak Stasi pouze 1 900 lidí své žádosti odvolalo). 22. srpna 1989 vydaly *New York Times* ohromující zprávu, že o výjezd žádá 1 500 000 lidí a dalších pět milionů se to chystá udělat, a to v době, kdy NDR měla zhruba 16,5 milionu obyvatel. Tato čísla byla nepochybně impozantní, možná nadsazená, ne však nepochopitelná.

Na konci 80. let se podstatně zvýšila frekvence vzájemných kontaktů mezi NDR a SRN. Podle komuniké východoněmecké tiskové agentury ADN ze 3. ledna 1989 činil v roce 1988 počet návštěv občanů NDR v SRN asi 2,79 milionu (2,2 milionu v roce 1987), obdobně se zvýšila čísla pro návštěvy Západního Berlína ze 2,8 na 3,96 milionu (do ostatních západních zemí však v roce 1988 vyjelo jen 242 000 lidí). Lidé z východního Německa se tak na vlastní oči a ve velkém množství mohli přesvědčit o poměrech mimo NDR, srovnat je s vlastní situací a po vydání zmíněné vyhlášky vyvodit příslušné závěry.

Pověstné „hlasování nohama“, které bylo jedním z hlavních problémů celé poválečné existence Německé demokratické republiky, však pro ni tentokrát mělo smrtící následky. Jestliže si ještě na počátku února 1989 berlínská zed vzbírala svou křutou daň, když při pokusu o její přetvoření byl jeden člověk zabit a jeden těžce zraněn, o několik měsíců později byla situace jiná. Na počátku května začalo totiž Maďarsko s demoniází barér a nástrahových zařízení na hranicích s Rakouskem a protože tuto činnost již nezaslavilo, otevřela se pro občany NDR netušená cesta na Západ.

Od počátku roku 1989 se stále výrazněji a častěji začaly objevovat proje-

vy nespokojenosti, a zvláště Lipsko pak bylo jedním z permanentních center různých demonstrací, požadujících jak uvolnění poměrů, tak i svobodu vnitřního pohybu v celém Německu včetně Berlína. Režim však nehodlal ustoupit, což 19. ledna potvrdil E. Honecker vskutku profetickým slovy, že berlínská zeď bude stát tak dlouho, dokud bude potřebná. Současně sílil tlak sovětských inspirací, kterým Honecker čelil stejnou neústupností, ba dokonce sílící vzpurnosti a oživováním duchů zvláštní německé cesty k socialismu: 27. února to oficiálně potvrdil list *Neues Deutschland*. Vzpoura proti velkému bratrovi nabírala na obrátkách, když na počátku dubna tenýž list publikoval oficiální hesla na prvomájové oslavy, které se měly obejít bez tradičních útlib východním směrem. Honecker však věděl co dělá, když začal svůj režim připravovat na možnost „samostatné“ existence. V tomto směru jej zajisté podpořilo rozhodnutí Moskvy, které oznámil 17. dubna TASS, že Sovětský svaz stáhne z NDR do počátku května deset tisíc vojáků a tisíc tanků.

Problém sezónní státnosti NDR tak znovu začal výrazně vystupovat do popředí, avšak jiným způsobem než kdykoliv předtím. Režim navíc musel čelit sílící nespokojenosti, která se projevila již velmi výrazně. Když 7. května 1989 proběhly komunální volby, část veřejnosti je bojkotovala, část voličů přímo škrtila oficiální kandidáty. Opozice na několika místech průběh voleb sledovala a když předseda státní volební komise Egon Krenz oznámil výsledek 98,85 % ve prospěch režimu, vystoupila s prohlášením, že vláda volby zfalšovala. Například ve volebním obvodu Friedrichshain (Berlín) bylo zjištěno 6,93 % hlasů proti navržení kandidátům (úřední doklad mluvil o 1,89 %) a v obvodu Weißensee (Berlín) hlasovalo pro režim dokonce jen 70,54 % voličů. V několika následujících dnech pak policie opět zaútočila na demonstranty, kteří proti výsledku voleb protestovali. Tyto události jasně napovídaly, že nespokojenost obyvatelstva sílí a režim musí začít s manipulací tam, kde si již dlouho zvykl na jistotu. I tak však došlo k tomu, že poprvé v dějinách NDR klesly oficiální údaje pod 99 %, což ovšem E. Krenzovi nezabránilo v prohlášení, že volby byly důkazem „důvěry a pevného spojení mezi lidem a stranou“.

Snahu o vnitřní opevnování provázelo také intenzivní hledání spojeenců, a to především tam, kde byly srovnatelné vnitřní podmínky. Východoněmečtí funkcionáři uskutečnili na jaře 1989 cesty například do Československa (20. dubna jednal Otto Reinhold, ředitel Akademie společenských věd při ÚV SED, s Janem Fojtkem) nebo Rumunska (21. dubna Hermann Axen na návštěvě u N. Ceaușesca). Spíše kuriozitou, svědčící o nouzové situaci, pak byla návštěva východoněmeckého ministra zahraničí Oskara Fischera v Albánii (19.–21. června): od roku 1961, kdy tato země vystoupila z Varšavské smlouvy, to byl první ministr její členské země, který do Albánie přijel. Na druhé straně byly mírně napjaté vztahy s Polskem, které v té době již

směřovalo ke kulatému stolu, a kromě nich také nedorešený hranicní problém v oblasti Štětinské zátoky. Od války tu nebyla přesně stanovena státní hranice na moři a obě země se tu ke konci 80. let obviňovaly hlavně z překračování práva na rybolov. Problém vyřešila teprve bilaterální dohoda z 22. května 1989.

Velkou vzpruhou nejen pro východoněmecký režim, ale i jeho soupeřníky, byl čínský masakr na náměstí Tian-men. Lidová komora NDR k této příležitosti vydala 8. června prohlášení, schvalující vojenský zásah jako nutný k obnovení pořádku a bezpečnosti. Nepochybně to měl být signál k východoněmecké opozici, ale fakticky se na postavení režimu již příliš mnoho změnit nemohlo. Projevily se i první rozpory mezi sateletními zeměmi sovětského bloku, a to na zasedání Politického konzulárního výboru Varšavské smlouvy v Bukurešti 7.–8. července 1989, kde se konzervativní režimy domohly schválení rezoluce, potvrzující právo každé země na vlastní výběr vnitřní politiky a kritizující pokusy Západu nebo jiných zemí bloku (!) o vměšování do jejich vnitřních záležitostí. Za velmi svérázných okolností tak byla odvolána a zrušena Brežněvova doktrína. Režim byl však v této době oslaben také v osobě svého vůdce. E. Honecker musel kvůli žlučňákovému záchvatu opustit buktureštské zasedání Varšavské smlouvy a na veřejnosti se poprvé objevil až v polovině srpna s výzvou k občanům NDR, aby neopouštěli svou zemi a nepropadali iluzím ohledně života v kapitalismu.

Možnost legálního vystěhování nadále zůstávala v platnosti, ale občané NDR nedbali Honeckerových výzev ani nečekali na zdoluhavé procedury a buď se snažili dostat přímo do SRN nebo se začali shromažďovat na západoněmeckých zastupitelských úřadech ve východním Berlíně, Budapešti, Praze a Varšavě a žádali tu o poskytnutí politického azylu. Mezitím došlo 27. června k bezprecedentní události, když maďarský ministr zahraničí Gyula Horn a jeho rakouský kolega Alois Mock přestřihali u Šoproně drátěný plot coby symbol železné opony, oddělující obě země. Pohyb východoněmeckých občanů postupně získával charakter masového exodu. 10. září zrušila maďarská vláda platnost dohody s NDR o zamezení výjezdu občanů druhé strany do země, pro které jim nebylo vydáno vízum, a přes Rakousko také tisíce lidí proudily do SRN (Berlín poté obvinil Budapešť z porušování mezinárodního práva a obchodu s lidmi).

Oficiální výzvy vlády a SED k beztestnému návratu neměly za této situace samozřejmě šanci na úspěch (v roce 1978 byla horní hranice trestní sazby za pokus o nelegální opuštění státu zvýšena z 5 na 8 let). Počty občanů NDR na západoněmeckých velvyslanectvích rostly a režim nejen v NDR již naplňoval, když připustil, aby vlaky z uprchlíky z těchto ambasád v Praze a Varšavě projížděly přes východoněmecké území. Do vlaků, vypravovaných z Československa a Polska přes Drážďany, Plavno a Lipsko, se na zastávkách ještě pokoušeli dostat další lidé a docházelo ke střetům se zása-

hovými jednotkami východoněmecké policie. Podle tehdejších analyz, prováděných Stasi, bylo alarmující to, že 40 % z těch, kteří odcházeli, byli dělníci ve věku od 22 do 29 let. Zhruba 10 % uprchlíků mělo vysokoškolské vzdělání, asi 30 % středněškolské, 84 % bylo vyučených a z 90 % šlo o lidi mladší 40. let. Postoj značné části těchto lidí velmi dobře vyjadřoval často citovaný výrok mladé *punkerkky*, která na dotaz, proč opouští NDR, odpověděla: „NDR? Nikdy jsem o tom neslyšela.“

V této atmosféře se NDR chystala oslavovat 40. výročí svého založení, své výročí poslední. Po řadě veřejných shromáždění, kterým již státní bezpečnost nebyla schopná zabránit, vzniklo 11. září Nové fórum (*Neues Forum* – NF), první veřejně působící opoziční organizace. Do pohybu se dala i evangelická církev, jejíž představitelé zaslali Honeckerovi dopis s požadavky demokratizace vnitřních poměrů. Nové fórum požádalo 19. září (na základě článku 29 ústavy) o registraci na ministerstvu vnitř, ale žádost byla o dva dny později zamítnuta se zdůvodněním, že jde o diverzní sílu, jejíž protistátní politika je v rozporu s ústavou. Mezitím však zazněla kritika i z oficiálních míst, když 20. září 1989 Manfred Gerlach, předseda satelitní Liberálně demokratické strany a místopředseda Státní rady NDR, vystoupil s požadavkem, aby vedení země umožnilo novým (sovětským) idejím vstoupit do politického dění.

Když se nepohnul režim, pohnuli se lidé a 25. září 1989 propukly rozsáhlé nepokoje v Lipsku, rozebrané policií, která se však již chovala poměrně zdrženlivým způsobem. Vznikaly další opoziční skupiny: Demokratické hnutí (*Demokratischer Aufbruch* – DA), Demokracie teď (*Demokratie jetzt* – DJ), Iniciativa za mír a lidská práva (*Initiative Frieden und Menschenrechte* – IFuM), ekologické Zelená liga (*Grüne Liga*) a Zelená strana (*Grüne Partei*), sociální demokracie a další. Důvody, které vedly k založení Nového fóra, však nespočívaly jen ve snaze vyvíjet nátlak na režim, ale také ve snaze zastavit proud lidí, prochájejících z NDR. Náhle se ukázalo, že kromě Sovětského svazu a SED existovala NDR také proto, že někteří její občané, v nemalém počtu a nezávisle na postavení ve společnosti či vztahu k režimu, si k ní vytvořili určitý vztah, brali ji jako svou vlast. Rozpor mezi tzv. *Dableiber* (zůstavajícími) a *Megeher* (odcházejícími) prokazoval zvláštnost a problematičnost sociálního zakotvení východoněmecké státnosti a její legitimity. Byl současně jakýmsi motorem podzákladních událostí. Uprchlíci revoluci odstartovali a ti, kteří zůstali, ji dovedli do konce.

Dne 6. října přijel do východního Berlína na oslavy výročí M. Gorbačov, který během své návštěvy dal Honeckerovi vedení najevo, že jej již nepovažuje za perspektivní. Při rozhovorech s Berliňany pak také padla jeho často citovaná slova: „Kdo přijde pozdě, toho potrestá život“. Honecker však nedbal a 7. října vystoupil na technickou tribunu s prohlášením, že NDR představuje hráz, bránící socialismus před kapitalismem a že exodus jejích

občanů je pokusem o diskreditaci socialismu. Na druhý den vyšly statisíkové davy demonstrantů do ulic Berlína, Lipska, Drážďan, Jemy a dalších měst a tyto masové protesty již policie nebyla schopna zadržet, lépe řečeno, neměla již zasahovat. V rozkaze policejním jednotkám v Rostocku z 26. října se vyslovně, byť ryze čkistickým způsobem, zakazovalo použití střelné zbraně proti demonstrantům: „I kdyby vám kvůli jejich splnění a nadávkám krvácelo srdce a srběl vás prst na spoušti.“

Řada důležitých místních funkcionářů SED, například Hans Modrow v Drážďanech, vypovídala poslušnost vedení strany, uvnitř které rostl neklid a napětí. Na jednání politbyra SED dne 10. října Erich Mielke, šéf Stasi, přirovnával situaci k červnu 1953, avšak vyvrcholení dramatického vývoje mělo být jiné než před šestatřiceti lety. Dne 17. října se sešlo politbyro SED,

M. Gorbačov a E. Honecker na oslavě 40. výročí vzniku NDR v říjnu 1989. O pár dní později byl východoněmecký vůdce zbaven své funkce

abys se vzniklou situací zabývalo a jejím prvním řešením se druhý den jednání stalo odstoupení Ericha Honeckera ze zdravotních důvodů. Na jeho místo nastoupil Egon Krenz, který záhy 24. října obsadil také místo předsedy Státní rady a Národní rady obrany. V jeho případě však nešlo o příliš důvěryhodného nebo dokonce alespoň trochu oblíbeného politika. Veřejnost mu kladla za vinu falšování komunálních voleb a známá byla také jeho vystoupení, schvalující ozbrojený zásah čínské armády proti revolučním situacím v Pekingu.

Mezitím pokračovaly stotisícové demonstrace například v Berlíně, Lipsku a dalších městech. 7. listopadu odstoupila dosavadní vláda, což spolu s demisi celého politbyra SED druhého dne znamenalo odchod naprosto většiny reprezentantů honeckerovské éry (Herrmann Axen, Kurt Hager).

Tentýž den se Nové fórum zaregistrovalo jako občanské sdružení. Vzápětí následovalo 9. 1989 listopadu otevření hranic mezi NDR a SRN stejně jako mezi východním a západním Berlínem (úřední nařízení, stvzující formálně to, co se již odehrávalo fakticky: volný pohyb přes hranici a zákaz stříbel však přišlo až 13. listopadu). Ve stejný den začali lidé z obou stran rozebírat berlínskou zeď. Úlomky ze zdi se záhy staly oblíbeným suvenýrem, vzpomínkou na starý režim. (Z celkového počtu prodaných „suvenýrů“ by se ovšem zřejmě dalo postavit berlínských zdi několik...)

Dne 17. listopadu zformoval Hans Modrow novou vládu. K jejím prvním krokům patřilo rozpuštění ministerstva státní bezpečnosti (Stasi), které nahradil Úřad pro národní bezpečnost, v programovém exposé vlády se objevil požadavek na zřízení společných institucí obou německých států. Modrowova vláda byla postavena na rovnocenném vztahu všech politických stran, které 24. listopadu vyškrtly ze svých statutů články o respektování vedoucí role SED, parlament totéž provedl 1. prosince v ústavě. Na samotném konci listopadu se NDR připojila k maďarskému a polskému odsouzení intervence armád Varšavské smlouvy do Československa.

Na počátku prosince se sešel ústřední výbor SED, která se v této době dostala do nezádržitelné krize své vnitřní soudržnosti. Dne 3. prosince celé její vedení (politbyro a ústřední výbor) odstoupilo, včetně E. Krenze, kterého navíc ve funkci předsedy Státní rady vystřídal 6. prosince předseda LDP Manfred Gerlach. E. Honecker byl ze strany vyloučen spolu se šéfem Stasi Erichem Mielkem, tajemníci ústředního výboru Günter Mittag (zodpovědný za ekonomiku) a Harry Tisch (odbor) byli dokonce zatčeni kvůli obvinění z hospodářských deliktů. Personální otřesy byly labutí písní SED, která se 8. prosince 1989 sešla na svém posledním, mimořádném sjezdu, před níž a v jehož průběhu se množství základních organizací vyslovilo pro rozpuštění strany. Došlo k němu na počátku roku 1990, kdy SED definitivně zanikla a byla nahrazena Stranou demokratického socialismu (*Partei des demokratischen Sozialismus* – PDS). Jejím předsedou se stal advokát Gregor Gysi, známý jako obhájce disidentů v politických procesech. Ani tato změna však nemohla zabránit rapidnímu úbytku členstva, které z necelých dvou a půl miliónu kleslo v průběhu roku 1990 na 300 000.

Rozpad dosavadní politické dominanty vnitropolitického života vyvolal nutnost jeho rekonstrukce podle nových principů. Tohoto úkolu se již 7. prosince ujal kulatý stůl, složený ze zástupců politických stran a opozice, který se 3. ledna 1990 rozhodl sestavit tzv. velkou koalici rozumu. Ta měla v NDR vládnout až do svobodných parlamentních voleb, vypsaných na květen téhož roku. Souběžně s tímto vývojem probíhaly i změny v dalších politických stranách, které poté, co se vymanily zpod kontroly SED, usilovaly o zaujetí významného místa ve vládě. Výrazným způsobem se do popředí dostávala CDU v čele s Lotharem de Maizière (od 10. listopadu 1989), pod jehož ve-

dením se již v polovině prosince strana přihlásila k tržní ekonomice a heslu národní jednoty. Krátce poté byla 12. ledna 1990 v Berlíně formálně ustavena sociálně demokratická strana „v NDR“, která navázala kontakty se západoněmeckou SPD, 20. února se v Lipsku ustavila Německá sociální unie (*Deutsche Soziale Union* – DSU) jako východoněmecký protějšek bavorské CSU, podobným způsobem vznikla i východoněmecká FDP. Již na počátku února pak ve vládě zasedlo prvních osm příslušníků opozice.

Obnova demokratické politiky v NDR se však již od konce roku 1989 stala výrazněji stávala otázkou celoněmeckou. Ostatně, již od listopadu to prokazovala změna hesel na velkých demonstracích. Od původního „wir sind das Volk“ (jsme národ, jsme lidé a občané, ne objekt režimních manipulací) se rychle přecházelo k heslu „wir sind ein Volk“ (jsme jeden národ), které signalizovalo ochotu uznat přiblížení východoněmeckých realit západoněmeckému standardu skrze sjednocení obou zemí.

19. prosince 1989 se premiér Modrow sešel v Dřážďanech s kancléřem Kohlem, kde projednávali vzájemný postoj ke Kohlovu programu z 28. listopadu „jak překonat rozdělení Německa a Evropy“. Modrow sice ještě v lednu 1990 tvrdil, že tato otázka není „na pořadu dne“, avšak tento postoj se brzy změnil. Důvodem byla jednak jeho návštěva v Moskvě 30. ledna 1990, kde mu Gorbačov sdělil, že proti případnému sjednocení Německa nebude mít zásadní námítky. Po svém návratu tak mohl Modrow zpracovat projekt dosažení jednotného Německa, který nabyl na významu po setkání Gorbačova s Kohlem 10. února. Druhým důvodem obratu v otázce sjednocení byly rostoucí spory v Modrowově vládě, kdy dosavadní i nové vzniklé politické strany požadovaly urychlení voleb, které byly předsumuty již na 18. března. Nový parlament byl totiž považován za jedinou instituci, která mohla politicky legitimním způsobem zahájit jednání o německé jednotě.

Do voleb šlo celkem 24 politických stran, hnutí a seskupení, procentní klauzule nebyla stanovena. V předvolební kampani došlo k určitým posunům na politické scéně. Nové fórum se rozštěpilo a 12. února 1990 z něj vystoupila Strana Nového fóra (*Neue Forumpartei* – NFP), která spolu s LDP a FDP vytvořila předvolební blok pod názvem Svaz svobodných demokratů (*Bund freier Demokraten* – BFD). V dalším svazku se spojily konzervativní strany CDU, DSU a DA v bloku pod názvem Aliance pro Německo (*Allianz für Deutschland* – AfD), původní Nové fórum se skupinami DJ a IFuM vytvořily blok Spojenectví 90 (*Bündnis 90* – B 90).

Výsledek voleb byl dosti překvapující především s ohledem na vysoký zisk konzervativního bloku (celkem 192 mandátů pro AfD), jelikož většina předvolebních výzkumů a pozorovatelů naznačovala výrazné vítězství sociálních demokratů. Volby ukázaly, že voliči vlastně „vypustili“ ze svého zorného pole politický systém NDR a začali se orientovat na politické proudy tehdejší SRN, zvláště pak na Kohlovu konzervativní alianci. Pochopitelně

Tab. 96 – Výsledky posledních parlamentních voleb v NDR z března 1990

strana	%	mandáty
CDU	40,82	163
SPD	21,88	88
PDS	16,40	66
DSU	6,31	25
FDP	5,28	21
B90	2,91	12
DA	0,99	4
ostatní	–	21
celkem	100,00	400

Zdroj: East R., Pontin J., *Revolution and Change in Central and Eastern Europe*, Revised Edition, London 1997, s. 144

bylo i to, že po zkušenostech se socialismem *à la* NDR se levice stala pro lidi nepřítel lákavou politickou opcí. Výrazně úspěšná byla pouze v Berlíně a částečně v severních částech země, zatímco jižní části volily konzervativní strany. Výsledky ukázaly, že od posledních svobodných voleb, které se na tomto území konaly v roce 1932, tu takřka zanikl tradiční levicový elektorát, což bylo nevydítelnější v případě kdysi tradičně levicových oblastí Durynska a Saska. Regionální politické preference byly potvrzeny také komunálními volbami 6. května 1990, v nichž CDU získala 34,4 % oproti 21,3 % sociální demokracie. 12. dubna sestavil Lothar de Maizière vládu velké koalice, složenou z CDU, DSU, DA, SPD a B90, v níž ministerstvo vnitra obsadil Peter-Michael Diestel (DSU, později CDU), ministerstvo zahraničí Markus Meckel (SPD), ministerstvo odzbrojení a obrany Rainer Eppelmann (DA) a ministerstvo financí Walter Romberg (SPD).

Březnovými a květnovými volbami roku 1990 skončil východoněmecký komunismus, avšak trvala Německá demokratická republika, ze které ještě i po volbách stále odjížděly další tisíce lidí – jen v prvních třech měsících roku 1990 opustilo NDR dalších 150 000 lidí. Rozdělené Německo se však stávalo minulostí a jeho sjednocování vytvořilo jakýsi epitař čtyřicetileté separátní existence „prvního spravedlivého státu dělníků a rolníků na německé půdě“.

První kapitolu tohoto epitařu napsali 18. května 1990 ministři financí NDR Walter Romberg a SRN Theo Waigel podpisem dohody o sociální, hospodářské a ménové unii obou německých států, která vstoupila v platnost k 1. červenci, kdy se západoněmecká marka stala celoněmeckou měnou. Východoněmecký premiér již 28. dubna odcestoval na návštěvu do Moskvy projednat sovětské podmínky německého sjednocení a 5. května začala tzv.

jednání 2+4, neboli jednání dvou německých států a čtyř vítězných velmocí z druhé světové války o praktickém postupu sjednocování. 21. června parlamenty NDR a SRN uznaly německo-polskou hranici v duchu zhořelecké smlouvy mezi NDR a Polskem z roku 1950 a mezi Polskem a SRN z roku 1970, týž den zahájili ministři zahraničí zemí Evropské unie jednání o připojení NDR. V létě se velká koalice v NDR dostala do krize ohledně zjištěné spolupráce některých členů vlády se státní bezpečností, v srpnu vládu opustila SPD.

Velkou koalici se již nepodařilo obnovit, což také ovlivnilo konečný způsob sjednocení, který se odehrál nikoliv jako spojení dvou partnerských a rovnocenných subjektů, ale formou „rozpuštění“ NDR v politické a správní struktury Spolkové republiky Německo na základě článku 23 její ústavy (kritici tohoto způsobu sjednocení používají pojem *anšlus*). Tento způsob akceptoval 23. srpna parlament NDR a 12. září bylo v Moskvě dosaženo souhlasu velmocí. 29. září 1990 vypověděla NDR členství ve Varšavské smlouvě a 2. října vstoupila z RVHP. V noci ze 2. na 3. října 1990 přestala Německá demokratická republika existovat. Nepřestal však existovat dřívější spor mezi *Dabieber* a *Weggeher*. Ten se nedlouho po sjednocení obou států promítl do nejednoznačného poměru mezi tzv. *Ossis* (občany bývalé NDR) a *Wessis* (občany bývalé SRN), který ve své německé verzi zradil vzájemné postoje lidí bývalého sovětského bloku a vyspělého západního světa.

Československo: rychlá revoluce

Období po personálních změnách v KSČ a federální vládě na podzim 1987 probíhalo ve znamení výrazné polarizace sil ve vedoucí stranické garnituře. Štrougalovou demisi vzala za své rivalita mezi ním a Jákšem a vznikla dvě nová konkurenční centra, reprezentovaná Jákšem a Adamcem. Režim nicméně nadále trval na negativním postoji k roku 1968 a na aktivní cirkve nebo opozice odpovídal represí. Výjimkou z tohoto pravidla bylo 10. prosince 1988 konání povoleného shromáždění nezávislých skupin na Škroupově náměstí v Praze, na které režim přistoupil u příležitosti Dne lidských práv a státní návštěvy francouzského prezidenta Mitteranda, jenž se s řadou představitelů těchto skupin setkal osobně na jedné ze svých „snídaní s disidenty“.

Šlo však výjimku, protože režim byl nadále odhodlán zamezit vzniku spontánního společenského a politického hnutí, což beze zbytku prokázal na počátku ledna 1989, kdy za použití síly potlačil demonstrace, které se odehrávaly u příležitosti 30. výročí smrti Jana Palacha v centru Prahy (tzv. Palachův týden). 21. ledna pak zasáhl také proti lidem, kteří se vydali na pout

k Palachovu hrobu ve Všetatech, kam byly studentovy ostatky na příkaz Státní bezpečnosti přemístěny z pražského hřbitova na Olšanech již dříve.

Hned na počátku pražských demonstrací Státní bezpečnost 16. ledna 1989 zadržela a ve vyšetřovací vazbě umístila Václava Havla a další představitelé nezávislých iniciativ. Veřejnost však již neměla a o pár dní později několik set lidí podepsalo petici za Havlovo popuštění. S kritikou státní represe vystoupili na konci ledna i kardinál František Tomášek, kterého na oplátku federální premiér Adamec obvinil z podpory nelegálních skupin.

Režim na tyto události reagoval v únoru přijetím nové legislativy (tzv. pendrekové zákony), která znemožňovala konání neschválených manifestací v centru Prahy a poskytovala policii širší možnosti při jejich potlačování. Vedoucí straníční představitelé jako Jakes a Fojtík soustavně napadali nezávislé iniciativy jako antisocialistické síly a zcela jednoznačně vylučovali jakoukoliv možnost dialogu. Symptomatickým režimním postupem byl soudní proces s Václavem Havlem, který byl 21. února odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody ve výši devíti měsíců (o měsíc později byl trest v odvolacím řízení snížen na osm měsíců).

KSC se však začala dostávat do úzkých. Ze sovětské strany sílil vliv probíhající přestavby, v Polsku začala jednání u kulatého stolu, v Maďarsku byl revídován více než třicet let platný výklad revoluce roku 1956 a únorové plenum místní komunistické strany zahájilo jednání o revizi stávající ústavy. Podobně jako další konzervativní režimy začal i ten československý hledat spojení: 3. února Jan Fojtík navštívil NDR, 20. dubna u něj na oplátku pobýval Otto Reinhold z Akademie společenských věd při SED, 17. května Prahu navštívil N. Ceașescu.

Soudržnost režimu se však začínala postupně drobit, když skupina kolem premiéra Adamece začínala hledat možná východiska z kritické situace, ale tak, aby neohrozila jeho stabilitu. První možnosti, která se nabízel, byla opatrná revize roku 1968 a stejné opatrné návrat k některým prvkům pražského jara. Dosavadní vývoj, postavený na kombinaci Brežněvovy doktríny a *Poučení*, ztrácel v souvislosti se stanoviskem Moskvy k vývoji v sovětském bloku význam a smysl z vnějšího hlediska, ale současně jakákoliv odchylka od normalizačního standardu závisela na eliminaci stranické a státní garnitury, která normalizaci ztěžovala.

Těto situaci nepřímo nasvědčoval fakt, že v únoru se mimo Chartu 77 ustavil *Klub za socialistickou přestavbu – Obroda*, sdružující dosud proskribované prominentní komunistické reformátory z roku 1968. Obroda mohla představovat jakousi předem připravenou ústupovou pozici, platformu jednání lidí, kteří se rozešli před dvaceti lety, avšak v rámci kdyysi společných, byť různě zastávaných idejí se mohli znovu setkat. Dalším symplem této situace bylo zvláštní Dubčického postavení: 17. dubna kritizoval v maďarské televizi Kádárovo chování během Pražského jara, současně Jakes bě-

hem své návštěvy Moskvy 17.–18. dubna nadále trval na tom, že Dubčického rehabilitace je vyloučena. Když byl na počátku května po dalších protestech propuštěn Václav Havel z vězení ze zdravotních důvodů, Dubček jej navštívil.

S počátkem léta 1989 se na povrchu nehybná situace v Československu začínala proměňovat ve stav trvalého napětí a bylo na výběr, jak jej řešit. V květnu začalo Maďarsko odstraňovat drátěné zábrany na své západní hranici, v červnu proběhly v Polsku parlamentní volby, které odzvonily místním komunistům, v červenci opět v Maďarsku došlo k rehabilitaci Imre Nagy a revoluce roku 1956, občané NDR se vydávali na cesty, které všechny končily ve spolkové republice. V pohybu byl také Peking, ale jen do masakru na náměstí Nebeského klidu, který s povděkem kvitovaly všechny konzervativní režimy sovětského bloku a vysílaly do Číny své představitelé na „studijní pobyt“.

Rudé právo taktéž 14. června schválilo „čínské řešení“ s argumenty podobnými těm, které zazněly v Bukurešti či Berlíně: čínští komunisté měli dost trpělivosti a zásah proti rozvrzatým elementům zabránil destabilizaci země. Federální ministr obrany Mílan Václavík si také vyjel do Číny seznámit se s metodami potlačování opozičního hnutí a oficiální slogan „republiku si rozvracet nenecháme“, adresovaný v roce 1989 demonstrantům v Praze, svědčil nejen o mife souznění čínských a československých komunistů, ale stával se také hrozbou, namířenou proti opozici.

Režim již nejen hledal spojení, ale snažil se také o preventivní obranu proti dění v sousedních zemích. Stranický ideolog Jan Fojtík vyjel 17. června na Slovensko, kde varoval před vlivem kontrarevolučních sil v Maďarsku, které pod zámlinkou zlepšení socialismu usilují o jeho likvidaci (28. června poskytl Václav Havel interview maďarské státní televizi), podobné tóny zaznívaly i ve vztahu k Polsku. S ohledem na rozvíjející se východoněmecký exodus, změny v Maďarsku a Polsku a pokračující přestavbu v Sovětském svazu se československý komunismus postupně ocital bez ochrany v nepřátelském prostředí, stával se oním příslivečným „křídlem v plůtě“, který proslavil generální tajemník Jakes ve svém letním projevu na Červeném Hrádku u Plzně k regionálním funkcionářům strany. Když navíc 6. července zemřel János Kádár, začal seriál rezignací, v jejichž průběhu až do podzimu z politiky postupně odcházeli všichni ti komunističtí pohlaví, s jejichž vydatnou pomocí se stávající vedení KSC dostalo po srpnu 1968 k moci a prožilo si v jejich sousedství svých dvacet normalizačních let. Vedle nové nastupující garnitury v sousedních zemích však československé vedení začínalo vypadat jako poněkud antikvární záležitost.

Množili se situace, poskytující příležitost k projevům nesouhlasu a nezávislého vystupování. Na Slovensku to na počátku července byla více než dvěstětisícová pouť věřících v Levoči, v Praze mše ve Svatovítské katedrá-

le u příležitosti 90. narozenin kardinála Františka Tomáška. Kritické hlasy na adresu polovičatých reforem přišly z tehdejšího Prognostického ústavu Československé akademie věd (ředitelem byl od roku 1984 Walter Komárek). V této instituci se ve druhé polovině 80. let soustředila řada protago-nistů pozdějších událostí a tvůrců postkomunistické hospodářské transformace, na jaře 1989 odtud zazněly i hlasy, požadující propuštění Václava Havla, který v létě dostal Mirovou cenu německých knihkupců.

Nové fáze dosáhla nespokojenost 25. července, kdy samizdatové *Lidové noviny* (vycházely od září 1987), publikovaly text petice *Několik vět*, požadující zastavení represí a zahájení dialogu mezi mocí a společností. Již v době vydání měla tato petice za sebou několik set podpisů, které během několika týdnů přesáhly deset tisíc. Dokument vyvolal velkou pozornost zahraniční a velkou pozornost režimu, který se petici snažil čelit nátlakem na její signatáře (někteří svůj podpis skutečně odvolali), organizováním protikampaní, popřípadě jejím zlehčováním v zahraničí.

Svou podporu nezávislému hnutí v Československu vyjádřili i sousedé, především nyní již postkomunističtí Poláci. V červenci přijela na návštěvu Československa delegace vítězné Solidarity (Jacek Kuron, Adam Michnik a Zbigniew Bujak), která se tu setkala s představiteli opozice. Režimu tato návštěva sice nebyla po chuti, avšak i když měla neoficiální charakter, její zamínutí by zřejmě vyvolalo větší poprask. *Rudé právo* reagovalo 27. července 1989 podtitulem v podstatě ořepanými argumenty z let 1980–1981: československý lid nepotřebuje, aby mu nějaký Michnikové a Bujakové dávali rady, které uvedly Polsko do stavu hospodářské anarchie. A aby se československý lid nespěl, policie opět velmi brutálně zasáhla proti demonstracím v Praze i jiných městech u příležitosti výročí intervence armád Varšavské smlouvy, v Bratislavě byli zatčeni slovenští disidenti Ján Čarnogurský a Miroslav Kusý.

Režim byl nepochybně natolik při síle, že mohl bez problémů potlačit já-kékoliv protestní akce v Praze a jiných městech. Navíc šlo o lokální akce, které nepřesahovaly řádové tisíce účastníků, většina lidí mimo hlavní centra stále neměla důvod vyjít do ulic. Na druhé straně však zásahy nic neřešily a kvůli nim začínalo Československo vypadat směšně. Vyniklo to právě v srpnu, kdy se demonstraci programově zúčastnila řada lidí z Maďarska, Polska a některých západních zemí, kteří vyjádřili podporu českosloven-ským nezávislým iniciativám. Zatčení a vypovězení několika maďarských účastníků vedlo navíc k diplomatické kontroverzi s Budapeští.

KSC se ještě v této době mohla držet skutečnosti, že má ve svém okolí režimy, se kterými si rozumí a jejichž existenci považuje za důvod pro své setrvání. Poměry uvnitř vládní a stranické garnitury se lišily od Polska či Maďarska, kde se proreformním silám podařilo vytlačit na okraj konzerva-tivní komunisty. Mnohem více připomínaly situaci v NDR, Rumunsku či

Bulharsku, kde masové akce veřejnosti posloužily k nastolení nové skupiny komunistů do čela strany a státu. Tim však podobnost s těmito třemi země-mi končila, protože v NDR začala hrát svou roli německá otázka, která po-kráčovala jakéhokoli modelu komunismu učinila bezpředmětnou, zatímco v Bulharsku a Rumunsku odstranění konzervativních vůdců umožnilo ko-munistickým stranám provést změnu režimu ve své vlastní režii a pod no-vým názvem se udržet u moci.

Vše se začalo měnit na počátku podzimu 1989, kdy Praha zažívala drama-ticky exodus tisíců občanů NDR, který stál na počátku východoněmecké krize a rozpadu tamního režimu. Československo, podobně jako Maďarsko a Polsko, překvapivě nakonec svolilo k tranzitu uprchlíků přes své území do SRN (patrně pod sovětským nátlakem). V září bylo ve východním Německu založeno Nové fórum a ke konci měsíce propukly v Lipsku demonstrace, které se v průběhu října valily již v desetitisícových vlnách celou zemí.

V Československu se však stále nic takového nedělo, což neznamená, že se nedělo vůbec nic. Vedení KSC připravovalo určité změny v oblasti práva, politického systému a hospodářské legislativy (deklaroval to federální ministr zahraničí Jaromír Johanes 4. října 1989 v OSN), ale mělo to několik háček. Hospodářská reforma v zásadě nepřekračovala limity stávajícího systému (za nepřipustné bylo označeno jakékoliv významnější rozšiřování soukromého sektoru), byla víceméně radikální reorganizací v rámci dosud existujících pravidel. Za ní velmi pokulhávala reforma politická či právní, která však nebyla odvozená z dobré vůle dát lidem svobodu a demokracii, ale vázaná na řešení hospodářských otázek.

Podle koncepcce hospodářské přestavby z roku 1987 přecházely od léta 1989 státní podniky na nový způsob financování, kdy papírově vykazování fiktivních výsledků mělo být nahrazeno ziskovými faktory. Současně a vzhledem k tomu, že ekonomika byla již po léta insolventní a zatížena za-hrančním dluhem, který se v roce 1989 pohyboval kolem osmi miliard dol-larů, byly omezené úvěrové možnosti. Přijetí takového opatření by logicky vedlo k tomu, že řada velkých průmyslových podniků (plzeňská Škodovka, kopřivnická Tatra či kladenská Polď), ztělesňujících zřetovost, by se dosta-la do situace podobné konkursu. Předpokládáným důsledkem by byl růst so-ciálního napětí (omezení již tak omezené spotřeby, možná nezaměstnanost, snížení životní úrovně), na které se režim musel připravit. Spor však probí-hal o to, jakým způsobem má tato příprava vypadat, jak čelit možným sociál-ním rizikům, aby případné napětí kanalizoval do jím řízeného otevření poli-tického prostoru, které však nemělo vést k fundamentální změně poměrů.

KSC byla ke změně politiky nucena tlakem zvenčí i zevnitř a v její vedou-cí garnituře se začaly projevovat první spory ohledně způsobu provedení změny. Konzervativci nechťeli pustit moc ze svých rukou ani za cenu rizika čínského řešení, vedení správným tušením, že jakékoliv ústupky spustí

řetězovou reakci, která zlikviduje moc KSČ (důsledky mohli pozorovat v sousedních zemích). Pragmatici byli ochotni za určitých okolností navázat styky s protestující veřejností a části nezávislých iniciativ, nejraději se skupinou kolem Obrody, vedení též oprávněným tušením (které se prokázalo později například v Rumunsku), že zvýšení représí povede k nepokojům hranicím s občanským konfliktem. O moc se však také nechťeli dělit se zdůvodněním, že jsou jedinou silou, která je schopná odstartovat nutné změny.

Také ta část především kulturní scény, která se podílela na organizaci percie *Několik věř*, se snažila vytvořit určité stabilnější kontakty s částí režimní garnitury. Na přelomu léta a podzimu se tak zrodila iniciativa MOST, jejíž autoři, novinář Michal Horáček a hudebník Michael Kocáb (iniciativa posléze zahrnovala řadu dalších osobností kulturního života, novináře i vědce), se pokoušeli vytvořit neutrální prostor pro dialog mezi veřejností a mocí, kterážení této iniciativy i dále, na opozici kolem Charly 77 a dalších nezávislých iniciativ, však nadále byla zablokována.

Ve dnech 11.–12. října 1989 se sešlo plénum ÚV KSČ, na kterém M. Jákeš prohlásil, že strana je sice odhodlána k zásadním demokratickým změnám, avšak nikdy neustoupí „antisocialistickým silám“ kolem Charly 77. Rovněž premiér Adamec prohlásil, když 25. října navštívil sousední Rakousko a snesl řadu výtek na adresu Vídně za podporu opozice, že tyto skupiny nemají větší význam a že Václav Havel je politická nula. Demonstrace, publiky, byly obligátně potlačeny policií. Změny srovnatelné s okolím, se nekou dobu vydrží. Jakou trvanlivost však mli mít a důvěryhodnost buditi Hrádku obhaly ve video i audio nahrávkách Československem, popřípadě přicházely éterem z rozhlasových stanic *Volodná Evropa* a *Hlas Ameriky*? V této době se Československá nehybnost dostávala do stále ostřejšího kontrastu vůči vnější situaci, zvláště když 18. října v NDR rezignoval E. Honecker. Na přelomu října a listopadu se ve Vratislavi konalo symposium nezávislé středoevropské kultury, kterého se zúčastnilo mnoho lidí z Československa, především mládeže, požadujících změny i u sebe doma. V téže době vrcholil příliv východoněmeckých uprchlíků – k 5. listopadu prošlo Československým tranzitem kolem 15 000 občanů NDR.

Události pod povrchem začínaly dostávat rychlejší spád. Na sjezdu Socialistického svazu mládeže 9. listopadu kritizoval jeho předseda, Vasil Mohotim 10. listopadu v Bulharsku ze své funkce odstoupil Todor Živkov). Generální tajemník Jákeš jako host sjezdu zase prohlásil, že státní moc ne-

bude tolerovat pouliční protesty skupin, které chtějí zničit Československý socialismus. V Bratislavě začal 13. listopadu proces se slovenskými disidenty, zadženými v průběhu správného vzpomínání na rok 1968, v Praze zase 12. listopadu poprvé veřejně vystoupila opoziční skupina *Demokratická iniciativa*, která se den předtím prohlásila první nezávislou politickou stranou. Ve stejný den v Římě za účasti tisíců věřících z Československa i oficiální delegace papež Jan Pavel II. svatořečil Anežku Přemyslovnu.

V této době začaly již slít také spory ve stranickém vedení. Podle některých zahraničních zdrojů obdržela KSČ podobné varování jako Živkov v Bulharsku, že další zadžování nezbytných reforem povede k situaci srovnatelné s východním Německem a protesty veřejnosti komunisty smetou. Spor poprvé vyvrhel na povrch v otevřené formě na zasedání federálního parlamentu 14. listopadu 1989. Premiér Adamec tu napadl Jákešovu koncepci reformy jako změny v řízení ekonomiky provážené pouze kosmetickými úpravami politiky a dostal se také do sporu s Vasillem Bilákem, který mu vyčetl, že se chová a mluví, jako by se v Československu za posledních čtyřicet let nestalo nic pozitivního. Druhého dne odborářský list *Práce* otiskl Adamcův projev v plném znění, zatímco *Rudé právo* z něj vypustilo klíčovou pasáž o potřebě souběžné reformy ekonomiky i politiky. Přes tyto spory však z oficiálních míst žádné řešení nevyšlo, a tak přišlo zdola.

Na 17. listopadu 1989 byla po řadě průtahů povolena manifestace, která měla původně připomenout 50. výročí nacistického zasaahu proti českým vysokým školám a uciti památku Jana Opleta. Shromáždění se ale záhy změnilo v protestní pochod, jehož účastníci požadovali rezignaci stávající mocenské garnitury a změnu režimu (den předtím se pokojně odbyla podobná akce v Bratislavě). Manifestace dramaticky vyvrcholila v podvečerních hodinách na Národní třídě, kde byli její účastníci sevráni policejním kordonem a poté brutálně zmláceni zásahovými jednotkami. Ještě v průběhu manifestace se roznesla fáma, že při zásahu byl zabiti jeden ze studentů (ve skutečnosti figurant Státní bezpečnosti). Fámu převzala opoziční Východoevropská informační agentura jako ověřenou a v této podobě ji také předala zahraničním agenturám. Dezinformace posloužila jako katalyzátor dalších protestů. Do pražských ulic vyšly desítky tisíc lidí, požadujících prošetření zásahu, odstoupení stávajícího vedení KSČ, reformy a svobodné volby. Začala tzv. sametová revoluce.

Ve srovnání s předchozí nehybností se vývoj po 17. listopadu začal odvíjet vskutku závratným tempem, což vedlo známého britského historika T. Garatona Ashe, přímého účastníka a komentátora těchto událostí, k vyslovení dnes již klasického bonmotu: „Polsku to trvalo deset let, Maďarsku deset měsíců, východnímu Německu deset týdnů, Československu to možná bude trvat deset dnů.“ V noci z 19. na 20. listopadu vytvořilo několik opozičních skupin v pražském Realistickém divadle hnutí *Občanské fórum*, v Bra-

tislavě se ustavilo analogické seskupení s názvem *Verejnosť proti násiliu*. 21. listopadu zahájil premiér Adamec několikadenní jednání u „kulatého stolu“ s představiteli Občanského fóra. Mezitím se 24. listopadu sešel ÚV KSČ, který přijal demisi stávajícího vedení a novým generálním tajemníkem byl zvolen Karel Urbánek. O den později se sešel aktiv pražských komunistů, na kterém odstoupil ze své funkce vedoucí městský tajemník Miroslav Štěpán, který byl činen odpovědným za zásah na Národní třídě.

Změny však probíhaly příliš pomalu a Občanské fórum vystoupilo s požadavkem na uspořádání generální stávky, podpořeným 26. listopadu dosud nejmohutnějším shromážděním veřejnosti na Letenské pláni (více jak půl milionu lidí), kde poprvé utrpěl na veřejnosti debakl Ladislav Adamec svým projevem, který zaostal za silným radikalismem požadavků veřejnosti. Tehož dne se večer sešlo mimořádné zasedání ÚV KSČ, na kterém se konaly volby stranických orgánů, z nichž vypadli další představitelé starých pořádků; nové vedení strany rozhodlo o svolání jejího mimořádného sjezdu. Dvouhodinová generální stávka proběhla 27. listopadu a druhý den se vládní strana na jednání s Občanským fórem dohodla, že 3. prosince dojde k rekonstrukci vlády.

Režim v této době velmi rychle ztrácel politickou i praktickou schopnost čelit masovým demonstracím, selhávaly všechny tradiční opory moci: KSČ ztratila kontrolu nad sdělovacími prostředky, v Národní frontě se od ní distancovali bývalí političtí partneři (Československá strana socialistická a Československá strana lidová), členská základna strany se vzbouřila proti vedení, Lidové milice, armáda a Veřejná bezpečnost i Státní bezpečnost, do určité míry zřejmě blokován vnitřním i sovětským zájmem nepřipustit masakry, do dění již vůbec nezasahovaly. Po arogantním vystoupení Miroslava Štěpána v pražském ČKD, odkud jej místní zaměstnanci 24. listopadu s pískotem vyprovodili, definitivně zmizela iluze strany jako představitelky dělnické třídy.

Normalizace skončila, ovšem vývoj ubíhal tempem, které velmi rychle proměňovalo dříve nedostupnou revizi srpna 1968 v překonanou a z hlediska mladších lidí v podstatě i antikvární záležitost. Federální parlament zrušil 29. listopadu ústavní články o vedoucí roli KSČ, Národní frontě a ideovém monopoli marxismu-leninismu a zřídil komisi pro vyšetřování policejního zásahu na Národní třídě. Do konce roku pak prošla federálním parlamentem ještě další legislativa, umožňující kooperaci nových poslanců a upravující volbu prezidenta a text prezidentské přísahy. Komunisté jako politická dominanta byli odepsáni, avšak stále se snažili zachovat co nejvíce ze svých pozic. Dle dohod od kulatého stolu jmenoval 3. prosince 1989 premiér Adamec novou vládu, v níž však na 21 členů připadalo pouze 6 nekomunistů, což Občanské fórum odmítlo.

Nátlaku dalších demonstrací se Adamec odmítl podřídit a 7. prosince po-

dal demisi, jeho vláda však ještě předtím odsoudila invazi a okupaci roku 1968, povolala komisi historiků k prozkoumání této záležitosti a oznámila úmysl zahájit jednání o stažení sovětských vojsk z Československa. Nová vláda se sešla 10. prosince 1989 pod vedením komunisty Mariána Čalty (z KSČ vystoupil v jednu 1990), avšak poprvé od roku 1948 šlo o převážně nekomunistický kabinet. Prezident Husák, poslední přední tvůrce a reprezentant normalizace ve významné funkci, se vzdal svého úřadu bezprostředně poté, co tuto vládu jmenoval. Na mimořádném sjezdu KSČ ve dnech 20.–21. prosince převzal L. Adamec a V. Mohorita kontrolu nad stranou: Adamec nahradil Urbánka v nové funkci předsedy KSČ, Mohorita se stal jejím prvním tajemníkem. 28. listopadu byl pak zvolen A. Dubček předsedou Federálního shromáždění, do kterého byl spolu s dalšími představiteli opozice kooptován. Částečně obměněný parlament poté 29. prosince jednomyslně zvolil novým československým prezidentem Václava Havla. Na počátku roku 1990 pak začala avizovaná jednání o stažení sovětských vojsk z Československa podle harmonogramu, který měl „dočasnost“ jejich pobytu proměnit ve skutečnost do konce roku 1990.

Federální shromáždění přijalo 23. ledna 1990 ústavní zákon o odvolávání a povolávání nových poslanců, který nahradil provizorní legislativu o kooperaci z listopadu 1989. Podle tohoto zákona zasedlo 30. ledna ve federálním parlamentu 120 nových poslanců, reprezentujících hlavně obě největší opoziční seskupení. Analogické změny proběhly i na úrovni obou národních parlamentů, které přijaly další zákony, nahrazující starou státní symboliku novou a v bžeznu měnící také názvy obou států (Česká republika a Slovenská republika) vypuštěním přídomku socialistická.

Rozluka se starým režimem měla nezadržitelný charakter, což dokládá také enormní rozvoj politické plurality: již na počátku roku 1990 působilo v Československu více než 200 politických subjektů, což umožňoval dosti benevolentní zákon o politických stranách z 23. ledna. Podle něj se k registraci nemusely hlásit existující strany, čili v Čechách komunisté, socialisté a lidovci a na Slovensku Strana slobody a Slovenská demokratická strana (bývalá Strana obrody, která se vrátila ke svému historickému názvu). Kromě již existujících seskupení Občanského fóra a Verejnosti proti násiliu se na přelomu let 1989/1990 formovaly další strany, z nichž k nejvýznamnějším patřily na levici československá sociální demokracie a na pravici křesťanskodemokratické strany v Čechách (Václav Benda) i na Slovensku (Ján Čarnogurský).

Dne 27. února pak Federální shromáždění schválilo volební zákon pro federální parlamentní volby. Dle předválečné tradice i aktuální rozvahy měl volební systém poměrný charakter, omezený pětiprocentní klauzulí. Důvodem byla snaha zabránit tříštění sil, které by ještě v této fázi mohlo být ku prospěchu KSČ. Stejný zákon pak také přinesl změnu v pojetí poslaneckého

mandátu, který ztratil svůj dosud platný tzv. imperativní charakter (poslanec je podřízen straně, za kterou kandidoval), nahrazený volným mandátem, který měli poslanci v zástupce národa. Současně došlo ke snížení počtu poslanců Sněmovny lidu ze 200 na 150 a změnil se text poslaneckého slibu. Volby proběhly ve dnech 8.-9. června 1990, zúčastnilo se jich 96 % oprávněných voličů a dle očekávání je komunisté prohráli. Do čela federálního parlamentu byl 27. června znovu zvolen A. Dubček, federálním premiérem se znovu stal M. Čalá a 5. července byl poměrem hlasů 234 : 50 opět zvolen V. Havel československým prezidentem. Volby a jejich výsledky znamenaly ústavní cestou potvrzený zánik starého režimu.

Tab. 97 – Výsledky československých parlamentních voleb z června 1990

strana	Sněmovna lidu		Sněmovna národů	
	%	mandáty	%	mandáty
OF/VPN	46,6	87	45,9	83
KSČ	13,6	23	13,7	24
Křesťansko-demokratické hnutí/ Křesťanská a demokratická unie	12,0	20	11,3	20
Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko				
národní socialisté	5,4	9	3,6	9
Slovenská národní strana	3,5	6	6,2	7
Soužití a Maďarské				
křesťansko-demokratické hnutí	2,8	5	2,7	7
ostatní	16,1	0	16,6	0
celkem	100,0	150	100,0	150

Zdroj: East R., Pontin J., *Revolution and Change in Central and Eastern Europe*, Revised Edition, London 1997, s. 115

Mohlo se zdát, že volby představují alfu i omegu veřejného života v Československu první poloviny roku 1990, avšak ještě před nimi přišly jiné a první zvěsti věci příštích. Když na počátku března 1990 proběhly změny v názvech a státní symbolice obou republik, zrodil se „proslulý“ spor o název československé federace, který vešel do jejích ke konci se chýlících dějin jako spor či boj o pomůlku. Federální parlament se k projednání nového názvu federace sešel 30. března. Výsledkem jednání byl kompromis, podle kterého se federace v češtině jmenovala Československá federativní republika, zatímco ve slovenštině se stejnému státu říkalo Česko-Slovenská Federativní Republika. Spor obou částí federace byl ještě pro tuto chvíli zažehnán, avšak zanedlouho propukl s ještě větší vervou a na přelomu let 1992/1993 zmizelo více než čtyřicetdesát let trvající společné dílo Čechů a Slováků z mapy Evropy.

Bulharsko: od hvězd k růží

ROZPAD

Bulharský rok 1989 začínal skoro jako ty předtím a jen málo věcí nasvědčovalo, že bude jiný. Todor Živkov stál nadále pevně v čele Bulharské komunistické strany, uskutečňoval svou verzi přestavby, turecký exodus nadále pokračoval a příležitostné aktivity opozičních skupin vždy spolehlivě potlačila státní bezpečnost. Právě v těch záležitostech, které vypadal stejně, se však skrývaly příčiny událostí pozdního podzimu tohoto roku.

Živkovova snaha o udržení statu quo vedla k tomu, že z Bulharska (podobně jako z NDR, Československa či Rumunska) se stávala anomálie o to větší, že Bulharsko bylo vždy nejloajálnějším satelitem Moskvy, kde se s ohledem na tradiční a silné rusofilství místní komunismus dal jen těžko vysvětlovat výlučně jako důsledek sovětského vpádu. Právě proto tu byla největší *perestrojka* vnímána poněkud jiným způsobem než v ostatních zemích bloku, které si vypracovávaly vlastní verze reformu, jimiž se chtěly odlišit od „vnuceného“ sovětského vzoru.

Sovětské změny, ovlivňující významně celý blok, přicházely do Sofie jako doklad, že mezi Bulharskem a Sovětským svazem existují podstatné rozdíly, jež ani přestavba po živkovovsku nebyla schopná překlenout. Jestliže režim byl schopen blokovat západní zahraniční vysílání, pak jen těžko mohl zdůvodnit snahu o rušení sovětského mediálního vlivu a v podstatě se k tomu, na rozdíl od NDR nebo Československa, ani neodhodlal. Stále více zřejmý rozdíl mezi sovětskou a bulharskou politikou vypovídal o tom, že něco není v pořádku.

Druhým důležitým momentem bylo vyhánění Turků, které pokračovalo bez přerušení i většího odporu veřejnosti. Turecký exodus byl někdy přirovnáván k pohybu východoněmeckých občanů po střední Evropě z hlediska svého vlivu na další osudy režimu (svádělo k tomu množství i časové zařazení). Byl tu však podstatný rozdíl. Jestliže v prvním případě znamenal odliv desítek tisíc lidí oslabení režimu v jeho „srdci“, ve druhém vystavoval Bulharsku v zahraničí punc barbarské země. Mělo to za následek některé velmi praktické potíže jako například ubývající šance na získání zahraničních úvěrů pro nápravu bulharské hospodářské a ekologické katastrofy.

Oba zmíněné faktory působily ve spojení s rostoucím a silícím opozičním hnutím, které tím, jak přebíralo roli mluvčího reforem alespoň srovnatelných se sovětskou přestavbou a současně se svou obranou lidských a občanských práv stavělo za práva bulharských Turků, začínalo vytvářet významnou společenskou alternativu vůči režimu. Živkov však měl na věc jiný názor. K ilustraci poměrů je dobré dodat, že ještě v této době měl režim své vězně v nechalvě prosulém pracovním táboře Loveč.

Od počátku roku pokračovala nezměněnou měrou policejní represe proti opoziční formou nárazových zatýkání mezi jednotlivými skupinami. Z pro-